

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

Передумови та хід греко-перського протистояння 480 р. до н.е.

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 6 курсу,
Табарану Микола Миколайович
Керівник: к.і.н. Ільків М. В.

Рецензент: _____
_____
(кафедра _____)

Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № 4
Від 21 листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ професор Сич. О.І.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

Вступ	
Розділ 1. Передумови греко-перського конфлікту 480 р. до н.е.	
1.1. Афінська держава між двома перськими вторгненнями	
1.2. Мобілізаційні заходи Ксеркса	
Розділ 2. Перші зіткнення та перський наступ	
2.1. Битви під Фермопілами й Артемісієм	
2.2. Вторгнення в Аттику і захоплення Афін	
Розділ 3. Битва при Саламіні	
3.1. Підготовка сторін до бою та його хід	
3.2. Наслідки битви та відступ Ксеркса	
Висновки	
Список джерел та літератури	
Додатки	

Розділ 1. Передумови греко-перського конфлікту 480 р. до н.е.

1.1. Афіньська держава між двома перськими вторгненнями

Після перемоги над персами під Марафоном Мільтіад став в Афінах справжнім героєм дня. Спеціальний Меморіал Мільтіаду, споруджений на місці, де вирішилася доля Марафонської битви, гарантував його славу в наступних поколіннях і був призначений для того, щоб розпалити честолюбні прагнення багатьох афінян. Це була дивовижна нагорода від афіньського народу, тим більше, що Мільтіад був людиною з неоднозначним минулим: архонт-епонім, віком двадцяти п'яти років або близько того обраний 524/523 р. до н. е. на цю посаду за тиранічного режиму Пісистратидів, правитель Херсонеса в 516-510 та 496-493 рр. до н.е., олімпійський переможець у колісничних бігах, а після повернення в Афіни в 493 р. до н.е. став перед судом за звинуваченням у встановленні «тиранії» над греками в Херсонесі, втім, зумів виправдатися. На вершині своєї популярності він вніс пропозицію, яка, судячи з усього, була прийнята народними зборами восени 490 р. до н.е.: атакувати острівні держави, які добровільно чи вимушено прийняли бік персів. Знайти пояснення такої стратегії неважко. Датіс і Артаферн показали, наскільки вразливі Афіни для атаки з моря, і були всі підстави вважати, що перський флот може повернутися з більшими експедиційними силами і влаштуватися на Егіні, щоб потім здійснити висадку в Аттиці. Найкращий спосіб оборони для Афін полягав у тому, щоб закрити підходи, домігшись панування над острівними державами на Кікладах (ту ж стратегію Фемістоклу довелося виробити восени 480 р. до н.е.).

Афіняни довели свій флот до сімдесяти кораблів за загальної чисельності особового складу суднових команд у 14 тис. осіб (екіпаж однієї афіньської трієри складався з веслярів, рульових, інших матросів-фахівців, десятка корабельних гоплітів і кількох лучників — приблизно 200 осіб, а також забезпечили кошти, необхідні для утримання та технічного

обслуговування цього флоту. Командування афіняни довірили Мільтіаду, не надавши йому інших стратегів для колегіального управління під час бойових дій. Можливо, Марафонська кампанія навчила їх тому, що в системі колективного командування є свої вади. Мабуть, вибір острова, якому слід було завдати перший удар, вони надали самому Мільтіаду як досвідченому командиру та сильній особистості. Інформація, яку повідомляє Геродот про ці операції, ґрунтується на джерелах, різко ворожих до Мільтіада, і містить багато відверто легковажних заяв¹. Мільтіад постає людиною, яка пообіцяла афінянам золоті гори і отримала від них абсолютні повноваження, а потім напала на Парос за суто особистими мотивами, оскільки перебував у сварці з пароською знатю. Менш упереджена інформація міститься в «Життєписі Мільтіада» Корнелія Непота, який запозичив її, зважаючи на все, з твору атидографа (історика Аттики) IV ст. до н.е. Демона, а також у фрагменті Ефора, автора загальної історії, що жив у тому ж столітті. З цих двох свідчень перевагу слід віддати тому, що зберіг Непот². Згідно з ним, метою експедиції були ворожі дії проти острівних держав, які сприяли персам; щодо Паросу це сталося на початку літа 489 р. до н.е.

Однією з держав, що надали персам трієру з екіпажем проти Афін, був Парос. Іншими словами, він перебував у стані війни з Афінами. Серед Кікладських островів Парос за значимістю поступався тільки Наксосу, який на той час вже довів свою неприязнь до Персії, і Мільтіад міг взяти під контроль усю центральну частину Егейського басейну, якби йому вдалося загнати Парос у коло своїх прихильників. Але переговори не мали успіху. Місто було блоковане, споруджені облогові споруди, і рішучий напад уже поставив оборонців на межу капітуляції, коли вогонь, що спалахнув вночі десь вдалині, був сприйнятий обома сторонами як сигнал, що вказує на

1

2

наближення перського флоту. Обложені підбадьорилися, а Мільтіад спалив дерев'яні навіси, що застосовувалися як облогові споруди, і відплив геть³.

Облогу Пароса, крім Непота та Ефора, описав також і Геродот. До цього афіняни завжди використовували блокаду, а не штурм; створюється відчуття, що Мільтіад застосував на Паросі ті методи, яким навчився завдяки своєму досвіду спілкування з персами. Пересувні навіси з воїнами, що ховалися під ними, присувалися впритул до стін, в яких обложені пробивали пролом або під якими робили підкоп, але за ніч оборонці пролом завалювали знову⁴, мабуть, за допомогою глиняних кирпич. На двадцять шостий день облоги паросці вже пішли на переговори і навіть погодилися здатися, проте відмовилися від цього, побачивши світло вночі, прийнятий ними за перський сигнальний вогонь. Звідси пішла приказка про «паросців, які не тримають це слово»⁵. За іронією долі, тривога була хибною: на материку просто горів гай.

Відплиття Мільтіада Геродот пояснює не нічним вогнем (про який взагалі не згадує), а втручанням Аполлона. Це була хитромудра історія, яку, як стверджує Геродот, розповідали лише паросці⁶. У короткому переказі сюжет виглядає так. Аполлон вселив одній служниці при храмі підбити Мільтіада на явну безбожність: щоб взяти Парос, йому, мовляв, потрібно пробратися потай у межі священної ділянки Деметри Фесмофори, богині виключно жіночих ритуалів, і торкнутися там чогось недоторканного. В результаті Мільтіада в темряві ночі охопив безпричинний жах і він, невдало зістрибнувши з огорожі священної ділянки, пошкодив стегно або коліно. Саме ця травма змусила його відступити від Пароса. Ця історія торкалася релігійних почуттів Геродота і, на загальну думку, носить неісторичний характер, лише показуючи, наскільки сильно паросці хотіли очорнити ім'я Мільтіада.

3

4

5

6

Мільтіад повернувся до Афін хворим, оскільки від рани (отриманої ним швидше за все під час бойових дій, ніж при стрибку з огорожі⁷) пішла гангрена. Вороги залучили його до суду за обвинуваченням «у свідомому введенні в оману народу», що вважалося однією з форм державної зради (продосія). Справа розглядалася перед судом народу, тобто перед народними зборами у повному складі, а звичайним покаранням за такий злочин була смертна кара шляхом «скидання в прірву». Мільтіада визнали винним. Подобиці невідомі, за винятком того, що він звинувачувався в отриманні хабара від персів. Обвинувачем був Ксантип – честолюбний політик, пов'язаний вузами шлюбу з кланом Алкмеонідів. Немає сумнівів, що в осуді Мільтіада зіграло свою роль безжальна марнославство його політичних супротивників.

Незалежно від того, чи справедливі були висунуті звинувачення, а ми не можемо дати їм оцінку, в цей час Мільтіад страждав від хвороби, йому було близько шістдесяти років і він не міг самотійно захищатися на суді. Оскільки він добре послужив Афінам, підпорядкувавши місту Лемнос і здобувши блискучу перемогу при Марафоні, народні збори скасували вирок, за яким його належало «скинути в прірву»⁸, але винесла постанову про штраф у 50 талантів – величезна сума, яку заплатив син засудженого – Кімон. Сам Мільтіад помер від гангрени. Суверенному народу вистачило такту, щоб не знести монумент на честь Мільтіада на Марафонському полі.

Кінець життя Мільтіада ілюструє висловлену Аристотелем максиму: коли людина досягає виняткового становища, небезпека її перетворення на «монарха» (тобто диктатора, авторитарного правителя) викликає розбрат у державі⁹. Немає жодного сумніву, що народ дивився з підозрою на будь-яку видатну особистість – на Мільтіада, Фемістокла, Кімона, Перікла, Алквіада, якщо обмежитися лише кількома іменами, а коли виникала хоч якась підозра, це вело до пред'явлення судового позову в корупції чи державній зраді. У

7

8

9

той же час особи, які претендували на політичну владу, але не мали престижу видатного лідера, завжди були готові просуватися вперед, беручи на себе роль обвинувачів у судових процесах, як, наприклад, Ксантипп у даному випадку. Тут було б неправильно говорити про партійну політику чи навішувати партійні ярлики; річ у тому, що в таких невеликих спільнотах, як Афіни з їхньою системою прямого демократичного правління, політики перебували у безпосередньому контакті з народом. Кожен із них захищав свій політичний курс на кожному народному зібранні. Насамперед вони були особистостями; якщо вони й утворювали якісь товариства, то робили це лише ситуативно і дуже легко їх розпускали. У 489 р. до н.е. народ безперечно втратив довіру до Мільтіада і його суперники накинулися на нього. Але падіння самого Мільтіада призвело також і до несхвалення політики, що проводилася ним – курсу на військово-морський тиск на Егіну як способу протистояння перській загрозі, а в більш широкому плані – несхваленню політики війни з Персією взагалі.

Оскільки було відомо, що Дарій збирає сили і готується до великої війни, мабуть, проти Афін і проти будь-якої іншої держави, яка забажає прийти їм на допомогу, вимагалось швидке рішення. Найкращими посередниками у справі примирення з Персією були члени сім'ї Пісістратидів та її «друзі», можливо, у сенсі персональних кровноспоріднених зв'язків і шлюбних зв'язків, бо деякі члени цієї сім'ї перебували при Дарії. Групу осіб, які бажали співпрацювати з Персією, очолювали члени впливового клану Алкмеонідів, які, як багато хто вважав, під час Марафонської битви були готові видати місто Датісу і Артаферну¹⁰. Мотивація Алкмеонідів була, безсумнівно, складною: суперництво з військовими вождями, особливо з Мільтіадом, переконаність, можливо щира, у цьому, що Персія неодмінно переможе, і навіть прагнення очолити будь-який уряд, який встановлять у майбутньому перси. Умиротворення мало здаватися їм найбільш бажаним політичним курсом. Можливо, певна частина

простого народу також сподівалася на компроміс із Персією – всім було відомо, що норавливих еретрійців перси депортували в район нафтових родовищ у Сузіані, позбавивши їх шансів знову побачити острови Еллади. Ніхто не хотів розділити їхню долю. З іншого боку, ті, хто схилявся до опору, енергійно намагалися викорчувати у своєму місті будь-яку загрозу, що виходила від угодників, і затвердити і втілити в життя свій власний політичний курс.

Як спосіб вирішення проблеми у цей критичний момент звернулися до суду черепків – остракізму. У 488/487 р. до н.е. Гіппарх, син Харма, архонт-епонім 496/495 р. до н.е., лідер сім'ї Пісістратидів, разом зі своїми «друзями» був підданий остракізму на десять років; 487/486 р. до н.е. те саме сталося з Мегаклом, сином Гіппократа, головним членом алкмеонідівського клану; 486/485 р. до н.е. таким же чином вигнали іншу особу, яка належала до одного із зазначених угруповань. Із цього стає зрозумілим, що до 485 р. до н.е. афіняни твердо вирішили не шукати компромісу із Персією. Тим часом у 487/486 р. до н.е. народні збори прийняли закон, який послабив позиції архонтів, які до того часу були найвпливовішими посадовими особами у виконавчій владі: відтепер вони стали щорічно обиратися жеребом із числа 500 кандидатів, відібраних зборами в демах (яких було близько 140, тобто в середньому кожен дем обирав трьох кандидатів). Перехід від практики прямих виборів до змішаного способу (вибори та жеребкування) унеможлилював для будь-якої особи, хоч би якою популярною і впливовою вона була, розраховувати на гарантоване отримання посади архонта¹¹; а якщо людина отримувала призначення, то цьому вона була зобов'язана підтримці всього якоїсь частини населення дему (в одному демі проживало в середньому лише 200 громадян) і випадковому жеребу, тоді як раніше архонт підтримувався більшістю всього цивільного населення як найкращий чоловік своєї філи. Цей закон усунув одну зі сходінок, якою раніше можна було досягти високого становища, що характеризується винятковою перевагою.

Результатом зміни статусу архонтів стало перетворення стратегів на посаду, яка найбільш бажана для честолюбних людей. Справа в тому, що десять стратегів, по одному від кожної філи, обиралися народними зборами, щоб протягом року вони виконували посадові обов'язки в якості колегії, що відповідала за справи, пов'язані з сухопутним військом і військово-морським флотом; крім того, один або кілька з них вибиралися народними зборами як командувач будь-якої бойової операції, рішення про проведення якої приймає дане зібрання. Більше того, не існувало жодних перешкод для переобрання рік у рік на цю посаду однієї й тієї ж особи. У сучасних демократіях передача найпрестижніших і найвпливовіших державних функцій, від прем'єр-міністра до найпопулярнішого генерала, може бути інтерпретована як крок на шляху до військової диктатури. Однак афінська демократія мала свій запобіжний засіб: полководець тут був не професійним солдатом, а цивільною особою; під його команду не було жодних громадян доти, доки його не призначать для проведення конкретної операції (і навіть після цього він міг мати поряд із собою до дев'яти колег, як Мільтіад при Марафоні); стратег був лише одним у колегії десяти, які займалися всіма справами, пов'язаними з цивільною обороною та внутрішнім порядком; і будь-яка помилка чи погане виконання своїх обов'язків могли негайно викликати підозри та пред'явлення позову перед народними зборами, що у 489 р. до н.е. всьому грецькому світу продемонстрував випадок із Мільтіадом. Але й за таких обставин передача полководцям найважливіших функцій управління державою таїла у собі небезпеки. Однак у період надзвичайного стану національного масштабу, коли напад з боку значно сильнішої держави був неминучим, вони вважалися прийнятними.

У 486 р. до н.е. трапилася відстрочка. Повстав Єгипет, тож Дарій перевів увагу на південь. Наприкінці цього року він помер; спадкоємцем став Ксеркс, син Дарія та Атосси, дочки Кіра Великого. У 485 р. до н.е. Ксеркс утихомирив повстання в Єгипті, а в наступному році ввів тут суворий режим управління і образив релігійні почуття єгиптян безбожними діями. Так що не

було жодної очевидної вказівки на те, що над Елладаю нависла загроза вторгнення, і так тривало аж до 483 р. до н. е., поки інженери Ксеркса не почали рити канал через перешийок на Афонському півострові.

Можливо, у цей трирічний перепоchinoк 486-484 рр. до н.е. траплялися якісь збройні конфлікти у незавершеній війні між Афінами та Егіною. У 490 р. до н.е. афіняни помістили уцілілих егінських «демократів» у районі Сунія, і звідси останні вели партизанську війну проти Егіни. Правителі острова не робили жодних дій під час кампанії Датіса і Артаферна і під час морського наступу Мільтіада, який, поза сумнівом, потурбувався про те, щоб не дати можливості егінським кораблям здійснити якусь провокацію. Але після його смерті і до 483 р. до н.е. на морі, безперечно, відбувалися зіткнення, в яких егінський військово-морський флот знову довів свою перевагу над флотом афінським¹², і ведення цієї війни перетворилося на важливу проблему афінської політики. Зрозуміло, що посилення власного флоту шляхом значного збільшення державних витрат Афінам не було підстав сподіватися перемогти Егіну.

Таке посилення було вкрай необхідне й у разі, якщо Персія планувала здійснити повторне морське вторгнення Аттику. Втім, у 486-484рр. до н.е. з факту затримки перських дій можна було зробити висновок про те, що у перспективі слід очікувати вторгнення не морем, а по суші. Це майже очевидно, оскільки у 483 р. до н.е. розпочалися роботи з будівництва каналу на перешийку Афонського півострова. Якщо перси збиралися вторгнутися по суші, значить, вирішальну битву слід очікувати також на землі. І в цьому випадку Афінам, можливо, потрібно було б більшою мірою зайнятися своїм сухопутним військом, ніж військово-морським флотом.

У 485/484 р. до н.е. Ксантипп, обвинувач Мільтіада, був підданий остракізму, а в 483/482-му та ж доля спіткала, ймовірно, і Арістида¹³, що був архонтом-епонімом 489/488 р. до н.е., коли ця посада ще заміщалася шляхом

12

13

обрання народом; у день Марафонської битви Мільтіад довірив йому охорону перського табору та захопленого добра. Арістотель звертає увагу, що Ксантип і Арістид (і навіть, можливо, й інші) були пов'язані з першою групою осіб, які стали жертвами ostracism, тобто із групою, яка зазнала вигнання період із 488 по 485 р. до н.е. Державним діячем, який ізолював своїх політичних противників за допомогою цієї серії вигнань і в результаті став у 483/482 р. до н.е. афінським лідером, був Фемістокл (архонт-епонім 493/492 р. до н.е.), який після цього зміг втілити у життя морську програму. Різниця між Ксантипом і Арістидом, з одного боку, і Фемістоклом – з іншого, проходила не з питання про умиротворення або спротив; розбіжність стосувалася вибору найкращого способу підготовки до опору. У 481/480 р. до н.е., коли було зроблено рішучий крок у справі нарощування флоту, а вторгнення було вже неминучим, всі особи, які зазнали ostracism, були повернуті на батьківщину¹⁴.

Нове світло на проблему ostracismів 488-482 рр. до н.е. було пролите завдяки американським розкопкам на Агорі та німецьким – у районі Керамік в Афінах¹⁵. Багато сотень ostrakonів, тобто черепків від битого глиняного посуду з надписаними на них іменами кандидатів на ostracism, було знайдено для даного періоду, і ці знахідки привели до певних висновків, які потрібно розглядати лише як попередні, оскільки отримані дані є не статистичним «поперечним зрізом» ostrakonів, які брали участь у процедурах голосування з ostracism (ostrakoфорії) в 488-482 рр. до н.е., а є випадковою вибіркою. Ostrakoni з ім'ям Фемістокла зустрічаються набагато частіше черепків з ім'ям будь-якого іншого кандидата; це повинно означати, що при проведенні всіх ostrakoфорій цих років якась частина афінського суспільства незмінно розглядала Фемістокла як людину, яку слід вигнати. Наступні за масовістю результати належать двом Алкмеонідам (Калліксену, сину Арістоніма, та Гіппократу, сину Алкмеоніда). Один із них міг стати

14

15

жертвою ostrakізму у 486/485 р. до н.е.; але, згідно з іншим припущенням, цього року було вигнано Каллія, сина Кратія. Численні ostrakони містять ім'я Арістида; вони, ймовірно, відносяться до різних років, а не тільки до того, коли він став жертвою. Якщо говорити загалом, то на ostrakонах, вкинутих, мабуть, під час проведення шести ostrakoфорій у ці роки, збереглися імена приблизно тридцяти осіб. Ці дані підкріплюють думку, згідно з якою політична боротьба на той час не була організована у формі вузької партійної системи.

Траплялося, рядові учасники голосування підкріплювали написи на черепках емоційними коментарями: «Калліксен – зрадник», «Арістид, син Лисимаха, – дражливий прохачів» або «Серед безбожних пританів Ксантип, син Аріфрона, як наполягає цей черепок, самий злочинний». Унікальна знахідка компактної групи ostrakonів, схоже, вказує на те, що чотирнадцять людей вписали для неписьменних громадян у 191 черепок ім'я Фемістокла. Це робить не настільки неймовірною добре відому історію про те, як один, не навчений грамоти, афінянин попросив не впізнаного ним Арістида написати його, Арістида, ім'я на своєму черепку. «Яку образу завдав тобі Арістид?» – спитав той. «Та ніякої, але мені набридло чути, як всі навколо тільки й називають його Арістидом Справедливим». Арістид узяв черепок і, нічого не сказавши, написав своє ім'я¹⁶. Даний випадок змушує згадати, що й ухвалення рішення про проведення ostrakoфорій (що, можливо, відбувалося раз на рік), і саме голосування черепками мало місце на народних зборах без будь-яких публічних дебатів. Таким чином, не існувало жодної можливості для очорнювання опонентів на публіці, а це робило процедуру ostrakізму не такою, що дискредитує для жертви і не такою зломовною для всіх зацікавлених осіб.

Очевидним був результат цієї серії ostrakізмів. Афіняни обрали собі свого провідника не після, а до того, як почалися військові дії, тому їм і вдалося вчасно озброїтися. Фемістокл, син Неокла і, можливо, жінки

неафінського походження, належав до доброї, хоч і нічим не примітної афінської сім'ї, що проживала в сільському демі Фреаррах; вже до 493/492 р. до н.е., коли він був обраний на посаду архонта-епоніма і взявся за проведення свого курсу на розвиток і зміцнення військово-морської бази в Піреї, він мав солідне багатство¹⁷. Фемістокл дорослішав разом із вільною демократією і був противником прихильників тиранії. У 483/482 р. до н.е. він продемонстрував силу свого переконання. Афіняни мали звичай розподіляти між громадянами будь-які доходи, одержувані від срібних копалень, що належали державі, в Лаврейоні, а цього року несподівано відкрите родовище в Маронеї, в районі Лаврейона, принесло величезну суму¹⁸. Фемістокл зміг переконати народні збори проголосувати за спрямування цієї суми, а мабуть, й інших коштів (Геродот повідомляє, що в скарбниці були великі накопичення), на будівництво бойових кораблів числом у дві сотні. Геродот, ймовірно, точний щодо кількості суден, оскільки навіть після великої шкоди, завданої афінському флоту при Артемісії, Афіни та їхні колоністи з Халкіді мали 200 кораблів у битві при Саламіні, що відбулася десятьма днями пізніше. Дані Геродота заслуговують більше на довіру, ніж атидографічна традиція, яка повідомляє про сто нових кораблів подібно до того, як вона повідомляє про сто талантів. У цій справі участь брали в якійсь формі і багаті афіняни, можливо, вносячи гроші на будівництво корабельних корпусів: Геродот згадує, що Кліній, багатий афінянин, надав кошти на таке будівництво і потім командував своїм власним кораблем (спритний прийом з видачею грошей у борг, який Фемістокл, згідно з Арістотелем, застосував щодо багатих громадян, виглядає анахроністично)¹⁹.

Фемістокл переконав народні збори побудувати кораблі для війни з Егіною²⁰. У той момент, коли він вносив свою пропозицію, ця війна була в

17

18

19

20

розпалі²¹ і завершилася тільки з утворенням Еллінського союзу в кінці 481 р. до н.е.; у роки Егіна була «вождем островитян» і в такій якості фігурувала у Євсевія в так званому «Списку таласократій [морських держав]». Особливо виразні слова нашого кращого джерела – Геродота: «Ця війна з Егіною змусила афінян перетворитися на мореплавців»²². Мається на увазі, що вони не тільки побудували дві сотні кораблів, а й опанували морські навички, завдяки чому перетворилися на «мореплавців» до закінчення Егінської війни, тобто до утворення Еллінського союзу. Виявилося, що Фемістокл, збудувавши величезний флот, який, ймовірно, втричі перевищив егінський, вирішив завдання Мільтіада мирними засобами.

Виявлення срібла згадано в «Персах», поставлених Есхілом в 472 р. до н.е. Коли Атосса, мати Ксеркса, запитує, чи мають Афіни засоби для ведення війни, слідує відповідь: «Є срібна жила в схованках глибоких надр»²³. Але одного срібла було замало. Афіни потребували якісного корабельного лісу, який можна було отримати лише з віддалених регіонів: або з Македонії, підвладної Персії, або з північно-західних областей, доступ до яких мали Коринф і Керкіра. Від Геродота знаємо, що Олександр, цар Македонії, незадовго до 480 р. до н.е. поважався афінянами як гостинний і благодійник міста²⁴. Оскільки ця честь зазвичай надавалася за надані послуги, цілком правдоподібним видається припущення, що Олександр постачав ліс із Піерії у південній Македонії саме з метою війни з Егіною. У той же час він підтримував найкращі стосунки зі своїм перським покровителем. Сестра Олександра, Гігея, народила високопоставленому перському воєначальнику Бубару сина Амінту, а цей Бубар був одним із двох командирів, яким було доручено провести канал через перешийок на Афонському півострові та навести міст через Стримон. Олександр показав, як можна підтримувати

21

22

23

24

добрі стосунки з обома сторонами, що пізніше треба було продемонструвати самому Фемістоклу.

1.2. Мобілізаційні заходи Ксеркса

Поразка персів при Марафоні майже ніяк не позначилося на їхньому становищі в північній Егеїді. Вони не зустрічали там жодних перешкод, коли готувалися до вторгнення на грецький півострів. При проведенні таких громадських робіт, як, наприклад, будівництво за царювання Дарія каналу від Нілу до Червоного моря, перси, подібно до єгиптян і фінікійців, покладалися на величезні трудові ресурси²⁵. Афонський канал – довжиною 2200 м і шириною понад 20 м, – що дозволяв двом тріерам, що йдуть на веслах, розійтися один з одним, був проритий вручну по низько розташованій ділянці (найвища точка там – 17 м над рівнем моря) з використанням військових підрозділів і рекрутованих для цих робіт місцевих жителів, які працювали позмінно з-під батога, передаючи кошики із землею з рук до рук²⁶. Фінікійці відзначилися кмітливістю: зрозумівши, що стінки каналу, який прокопувався ними у шарі піску та вапняної глини, повинні бути не вертикальними, а пологими, і скориставшись своїм знанням дій вітрів та хвиль, вони спорудили на вході та виході з каналу насипи, які під час прибою захищали гирла від високої хвилі²⁷. Борошно, яке служило продовольством для робітників, доставлялося з Азії, а з місцевих продуктів було влаштовано ринок у місці зборів. На всю операцію пішло понад два роки; будучи проритий, цей канал чимало послужив не тільки цілям походу, а й вантажним кораблям, якими під час плавання вздовж берега більше не доводилося огинати Афонську гору – місце постійних штормів. Характеристиками Ксерксів канал значно перевершив коринфський на Істмі.

25

26

27

Персія заслужено славилася своїми царськими дорогами, у тому числі Геродот описав одну – ту, що з'єднувала Сарди з Сузами²⁸. Дороги були збудовані вручну шляхом залучення величезних трудових мас; так, третина армії Ксеркса була кинута на прокладання дороги через Піерійську область (VII. 131). У разі потреби дороги містилися і призначалися як верхових кур'єрів, а й колісного транспорту; були й вартові пости, заїжджі двори і кур'єрські станції – як згодом на головних дорогах Римської імперії. Переправа через річки здійснювалася поромами чи мостами. У Європейській сатрапії у розпорядженні Ксеркса була приморська дорога, яку перед його прибуттям завчасно покращили. Було проведено інспекційні перевірки, збудовано мости (наприклад, через Стримон біля Дев'яти Доріг було наведено більше одного мосту), а також вибрано місця для влаштування складів продовольства, що доставлялося з Азії поромними суднами вздовж берегів по закритих водах (наприклад, складів у гавані Левке Акте (Білий Берег) та Тіродіза, на європейській стороні Пропонтиди («закриті води» протиставляються «відкритому морю»: закриті води – це обмежені, захищені морські акваторії з ймовірною силою вітру 13-17 м/с і, головне, з віддаленням від місця укриття не більше 3 морських миль, зазвичай – 2 милі) і торговими кораблями по відкритому морю (наприклад, у Дориску, Еіоні поблизу Стримона та на узбережжі Фермійської затоки). Мости, ймовірно, зводилися на дерев'яних палях, що забивалися в глинисте дно річки. Цей метод був застосований близько 425 р. до н.е. біля Дев'яти Доріг (у той час це був уже Амфіполь), і його ж спробував застосувати Олександр Великий на річці Оці²⁹. Європа мала бути зобов'язана тим, що тут з'явилися добре обладнані транспортні артерії. Від персів мистецтво дорожнього будівництва успадкували одриси, а пізніше – македоняни³⁰.

Уміння наводити переправи через широкі водні перепони належало до тих чудових здобутків Перської держави, для втілення яких у життя вона

28

29

30

здіяла досвід та матеріальні ресурси своїх підданих. Дарій, наприклад, використав для цих цілей самоського інженера Мандрокла, за проектом якого були споруджені дві понтонні переправи³¹, одна через Боспор, з його течією в чотири вузли, а інша через широкий Дунай, у вершині його дельти. Цей тип переправи був названий цим інженером «паромом», оскільки проїжджа частина дороги була покладена на заякорені плавучі судна, головною частиною звернені проти течії (як і в римські часи)³². У зв'язку з тим, що ця конструкція могла триматися на водній поверхні як цілком, так і частково зібрана, не важко було вилучити з неї один корабель або навіть цілу секцію, щоб переправити самого Дарія³³. Що стосується Геллеспонта, то він майже вдвічі ширший за Боспор, більше схильний до сильних вітрів, і море тут завжди неспокійне. З'єднання берегів Геллеспонта Ксеркс доручив Гарпалу, який, можливо, тотожний відомому під цим ім'ям грецькому математику та астроному. Гарпал придумав складну конструкцію, що поєднувала понтонну переправу з висячим мостом; вона була не зовсім вірно описана Геродотом і не в усьому зрозуміла його коментаторами (починаючи з Арріана, який прийняв канати за колоди та дошки, що використовуються нібито для зчеплення кораблів).

Геродот перший описав систему несучих тросів – прийом, раніше не відомий грекам; цю характерну деталь Есхіл помістив у свій опис переправи по «пов'язаному лляними канатами плоту»³⁴. Дванадцять канатів, кожен довжиною близько 1500 м, одні з яких були сплетені фінікійцями з «білого льону» (ймовірно, трава еспарто), що ввозили його з Північної Африки, а інші скручені з папірусу єгиптянами, які вирощували його у себе. Пара мостів на основі канатів одного типу була зведена заздалегідь, але їх зруйнував сильний шторм, який, мабуть, зірвав кораблі з якоря. При будівництві наступної пари були використані канати змішаного типу, при

31

32

33

34

цьому кожен міст мав по парі канатів з трави еспарто (міцніший матеріал) і по чотири – з папірусу. Канати, безсумнівно, простягалися посуху (якби вони знаходилися під водою, то були б значно міцнішими), тобто коли понтонні засоби вже стояли на якорі, при цьому кінці канатів кріпилися на берегових опорах. Потім канати, щоб бути туго натягнутими над корабельними палубами, скручувалися за допомогою дерев'яних «донок», тобто лебідок. Поверх шести канатів кожного мосту настелили дорожнє покриття з дощок, хмизу та землі («міцно збита гать»³⁵), з огорожею на всі боки, щоб в'ючні тварини не бачили води. Під вагою дорожнього настилу і тих, хто рухатиметься, канати мали прогинатися і прилягати до палуби понтонних суден, але навіть і в цьому випадку натяг канатів зберігався надмірним. Незважаючи на мінливу течію, здатну за примхливої погоди змінювати напрям, понтонні мости завдяки корабельним якорям, закріпленим на глибині до 104 м, зберігали високу стійкість.

Про розташування мостів між Абідосом та протилежним берегом представлено йдеться у Геродота³⁶ та Страбона³⁷. Міст, що перебував вище за течією, складався з 360 військових кораблів – пентеконтер і трієр, які були поставлені в лінію на якір; судна розташовувалися паралельно один одному і перпендикулярно до канатів, тобто до осьової лінії мосту. У переправі, що знаходилася нижче за течією, 314 кораблів стояли на якорі в лінію, не зовсім під прямим кутом, а «відповідно» до течії, тобто носами проти течії, яка змінювала свій напрямок при виході з найвужчої частини протоки і вході в її найширшу частину. Мета такого розташування кораблів полягала у зменшенні опору течії та «стримуванні тиску на канати»³⁸. Маються на увазі, мабуть, якірні канати, а не ті, що були простягнуті з берега на берег. Кораблі стояли на якорях з винятково довгим якорним канатом, призначеним для утримання суден при сильних вітрах – північних, що дмуть з Чорного моря і

35

36

37

38

погрожували переправі, що перебувала вище за течією, і південних і західних – з Егейського моря. Коли вітер або течія були особливо потужними, стійкість кораблям надавали канати, з якими вони були вільно пов'язані. У кожній переправі було залишено один або кілька отворів, щоб інші судна могли проходити під канатами; у всіх інших місцях кораблі стояли щільно борт до борту (314 кораблів, що мали завширшки приблизно по 4 м у середній частині судна, дають у сумі 1256 м; Геродот повідомляв, що у найвужчій частині ширина протоки становила сім стадій³⁹, тобто 1300 м, проте Ксенофонт, згідно з яким там було вісім стадій⁴⁰, ближче до істини. Трієри, мабуть, були поставлені поруч, з проміжками для проходу дрібних суден, так як палуби у трієр вище, ніж у пентеконтер.

Особливістю цих переправ були згадані вище берегові опори, між якими були натягнуті канати. Опори приймали колосальне навантаження. Наскільки можна уявити, в скелі були пробиті вертикальні шахти (як при веденні гірських розробок у давнину) малого діаметра і в свердловини, що утворилися, введені величезні стовбури дерев, умощені, можливо, металевими стрижнями, так що верхівки цих стовбурів утворювали анкери для кріплення каната. Кінці останніх закріплювали приблизно на висоті дорожнього настилу, який вони після натягу мали нести на собі. Через довжину і величезні розміри ці канати вже самі по собі були для греків надзвичайним видовищем, і цілком природно, що через рік вони відвезли їх із собою як військовий трофей і частинами присвятили богам⁴¹. Як понтони використовувалися скоріше не торгові, а військові кораблі, оскільки вони, будучи вузькими в районі мигделя (тобто в середній частині судна) і маючи невелику осадку, чинили менший опір течії. Отвори були, очевидно, досить великими, що дозволяли проходити через них транспортам із зерном, що курсували між Чорним та Егейським морями. Мости могли витримати вітер, хвилі, перебіг і навантаження переміщень, що відбувалися по них, оскільки

39

40

41

канати і понтони взаємно підтримували один одного і мали необхідну еластичність. Береги Боспора залишалися не з'єднаними в наш час аж до 1973 р., а Геллеспонт (Дарданелли) не має мосту досі.

Масштаб цих операцій, з погляду концентрації робочої сили та використовуваних матеріалів (для наведення переправи довелося зігнати в одне місце 674 кораблі!), могли переконати навіть невинуватих скептиків у тому, що Ксеркс задумав винятковий за масштабами напад на Грецький півострів. Про те, що в його розпорядженні знаходилися справді грандіозні сили, яким чином вказується в епіграмі Сімоніда Кеоського, присвяченій битві при Фермопілах і невдовзі написаній після неї⁴².

У той рік чисельність у 3 млн. могла здаватися грекам завищеною, але аж ніяк не абсурдною для тієї незліченної маси народу, що рухалася по землі і по морю, яка супроводжувала Ксеркса. Через вісім років Есхіл представив Ксерксове воїнство як «усю силу, Азією народжену»⁴³, при цьому поет згадав досить імен, щоб навіяти слухачам думку про те, що загони прибули з усіх частин Перської держави. Поколінням пізніше Геродот підрахував, що сукупна чисельність становила 5 283 220 чоловік з усіх частин імперії, і це звичайно ж підтверджувало його думку, що військо Ксеркса перевершувало масштабами будь-яке інше, що колись раніше відправлялося в похід⁴⁴. Через це перебільшення Геродота не варто применшувати висловлювань Сімоніда і Есхіла про те, що, за грецькими стандартами, воїнство Ксеркса було величезним, зібраним з колосального простору.

Якщо звернутися до конкретних чисел, Есхіл запевняв, що з перської сторони в таранному бою при Саламін брало участь 1207 кораблів⁴⁵, і очікував, що його слухачі не засумніваються в цьому; до того ж є всі підстави вважати, що це число греки дізналися відразу після битви від дезертирів або пізніше від греків, які служили на перському флоті. Понад те, згідно з

42

43

44

45

Плутархом⁴⁶, був ще один загін із 200 кораблів, а Геродотом зафіксовано цифру «не менше» 1327 кораблів⁴⁷. Перський бойовий флот при Саламіні складався з трієр або більших суден, а загальна чисельність флотського особового складу для 1407 кораблів, крім воїнів, взятих на борт, становила 281 400 осіб. Щодо кількості військово-морських допоміжних суден пентеконтер, тріаконтер, керкурів (у порядку зменшення кількості команди) і транспортів для кінноти – Геродот двічі називає цифру 3 тис.⁴⁸ Кореляція між числом цих суден і числом кораблів, що перебували в бойових порядках, не виглядатиме дивною, якщо згадати, що на той час більшість держав все ще частіше споряджало пентеконтери, ніж трієри, а їхній флотський особовий склад, навіть якщо уполовинити цифру Геродота, який зробив оцінку всіх кораблів за класом пентеконтер, все одно залишиться близько 120 тис. осіб. Військово-морській силі числом близько 400 тис. чоловік потрібно безліч продовольчих судів – скажімо, 400, оскільки під час афінської експедиції на Сицилію в 415-413 рр. до н.е. на тисячу чоловік припадало більше одного продовольчого судна, а таке могло мати 20 матросів, що в сумі дає 8 тис. Потрібно також згадати 674 бойові кораблі, чії корпуси слугували ланками понтонів на переправах через Геллеспонт, і значний загін людей, які повинні були впоратися з ними і вибудувувати їх у ряд, якби лінія була розірвана, як сталося з першою парою мостів.

Набагато складніше визначити чисельність тих, хто був під командою Ксеркса на суші. І все ж історик зобов'язаний спробувати зробити це, навіть якщо його висновок матиме попередній і дискусійний характер. У 480 р. до н.е. греки жодного разу не бачили армії Ксеркса в розгорнутому бойовому порядку (в тому році вона билася тільки у вузькій тіснині), і Есхіл не наважився дати її загальну чисельність в «Персах», поставлених в 472 р. до н.е. Проте він згадав командира 30 тис. «Чорних коней»⁴⁹, трьох командирів,

---

⁴⁶Фемистокл. 12.5; 14.1

⁴⁷

⁴⁸

⁴⁹ (рядок 315

кожен з яких командував загonom у 10 тис. (один – кіннотою, два інших – піхотою), і важливого хіліарха, «тисячника» (йдеться, ймовірно, про похід перської царської гвардії). Потім поет згадав «государеве око» – чиновника, зайнятого підрахунком числа загонів, що склалися з 10 тис. чол. кожен. Безперечно, багато в чому це правильно; однак із цього не випливає, що у 480 р. до н.е. офіцери, які мали ці почесні титули, мали в Греції саме таку кількість людей під своїм керівництвом.

Геродот не повідомляє ніяких подробиць щодо сил, які привели сатрапи в Криталу в Каппадокії⁵⁰, як і про загоны, що знаходилися на марші з Сард, за винятком перських частин. Цих було 24 тис.: чотири полки царської гвардії по тисячі воїнів кожен (два кавалерійські та два піхотні⁵¹), 10 тис. вершників і 10 тис. піхотинців, які називалися «безсмертними». Ще раз вони згадані окремо в момент переправи через Геллеспонт, крім 10 тис. кавалерії⁵². Свій підрахунок Геродот відклав до ключового моменту – поєднання всіх морських і сухопутних сил біля Дориска. Він каже, що ніхто не повідомляє чисельності полчищ кожного окремого народу⁵³, але загальна кількість була підрахована з використанням обгородженого майданчика, який містив 10 тис. осіб, куди воїнів швидко вводили і виводили, в результаті сукупна чисельність одного тільки сухопутного війська склала 1,7 млн. Такий метод підрахунку використовували грецькі пастухи своїх стад. Геродот, мабуть, писав про це з глузуванням. Потім він представив список національних контингентів та національних озброєнь⁵⁴, заснований, очевидно, на якомусь офіційному перському обліковому документі щодо сухопутних військ імперії. Геродот, як і Есхіл, припускав, що «вся сила, Азією народжена», пішки з'явилася в Елладу. Більше обережний «батько історії» у твердженнях щодо кавалерії. Кіннота, за його словами, складалася з 80 тис. вершників, не рахуючи верблюдів і колісниць, запряжених кіньми або віслюками, до

---

⁵⁰

⁵¹

⁵² (VII.55)

⁵³ (VII.60)

⁵⁴ (61—80)

вершників він зарахував 8 тис. воїнів із племені сагартіїв (вони повернулися додому разом із Ксерксом), озброєних арканами. Ці цифри, 1,7 млн і 80 тис., повторені Геродотом, дуже далекі від того, щоб вважатися надійними. Правдоподібні лише цифри перських військ, бо Ксеркс повинен був тримати свої елітні підрозділи при собі.

Єдині хоч трохи надійні відомості щодо армії Мардонія восени 480 р. до н.е. Ці дані, хоч і приблизні, були відомі грекам, що боролися як у складі цієї армії, так і проти неї при Платеях. Згідно з Геродотом, Мардоній відібрав два полки зі складу царської гвардії та 10 тис. «безсмертних»; всіх мідійців, саків, бактрійців та індійців, як вершників, і піхотинців; серед інших народів – лише небагатьох воїнів⁵⁵. Це були найкращі загони з усіх наявних, за винятком двох полків, що залишилися, царської гвардії і 10 тис. перської кавалерії. Сили, відібрані Мардонієм і повинні залишитися в Європі, налічували 300 тис. осіб, з них 60 тис. воїнів він послав проводити царя⁵⁶. З останніх не всі повернулися до Мардонія, оскільки він мав розставляти окремі загони як вартові пости вздовж комунікацій. Якого війська потребував Мардоній? Вершників мало бути достатньо для підтримки балансу між кавалерією його грецьких «союзників» і невеликими силами ворожої кінноти, але чисельність піхоти мала бути достатньою, щоб завдати поразки грецькому війську, що налічував щонайменше 100 тис. бійців (фактично це була чисельність війська при Платеях), які, з погляду їх якості та озброєння, в основному перевершували піхоту Мардонія. Далі, можемо говорити, що в Платеях у персів було щонайменше 120 тис. воїнів – цю цифру повідомляє Ктесій, грецький лікар, який служив при дворі Великого Царя наприкінці V ст. до н.е. До цього можна додати ще 30 тис. осіб обслуговування армії та охорони комунікацій у Європі.

Експедиційний корпус Ксеркса, безсумнівно, значно перевершував за чисельністю військо, залишене з Мардонієм. Річ у тім, що Ксеркс стояв перед

55

56

ймовірною боротьбою з об'єднаною Елладою, тоді як на боці Мардонія знаходилися грецькі держави на північ від Істма, за винятком Афін. Більше того, як ми вже бачили, кредо Ксеркса полягало у створенні переважної чисельної переваги. Отже, за помірними оцінками, він міг бути 220 тис. воїнів на суші і ще 22 тис. для продовольчої служби та інших цілей. Ці контингенти разом з 408 тис. осіб (останнє число отримали шляхом підрахунку до військового флоту та кораблів постачання) дають сумарно 650 тис. осіб⁵⁷. Навіть у Європі Ксеркс продовжував рекрутувати все нові й нові загони для свого величезного воїнства, хоча, звичайно, не в кількості, зазначеній у Геродота (300 тис. чоловік)⁵⁸.

Забезпечення продовольством трудових армій, задіяних на будівництві Афонського каналу та мостів через Геллеспонт, а також постачання експедиційних військ було складним заходом. Головним джерелом постачання була Азія. Провіант і люди транспортувалися морем в Елеунт, перську військово-морську базу на південному краю Херсонеса Фракійського, звідси вони доставлялися сушею чи морем залежно від пори року до мису Афонського півострова⁵⁹. Основний елемент раціону, мука з Азії, доповнювався місцевими продуктами. Подібний склад пайка був, ймовірно, визначений також і для робітників, задіяних на будівництві доріг та на переправах через Геллеспонт. З метою забезпечення людей та тяглових тварин експедиційного корпусу запаси були заготовлені заздалегідь. Як ми вже згадали раніше, основні польові склади матеріалів, що перевозилися морем з Азії, були влаштовані вздовж приморського шляху до Європи. Общинам, які перебували на різних маршрутах, заздалегідь доручили приготуватися до «привітного прийому» військ; це означало заpastися борошном та іншою провізією, відгодувати худобу кілька місяців, так що місцеве населення народ почав відчувати проблеми з їжею⁶⁰.

57

58

59

60 (VII. 116-121.1)

Навіть попри всі ці приготування експедиційне військо супроводжувалося великою кількістю інтендантів. Поки збройні сили йшли похідним маршем до Європи, використовуючи міст, розташований вище за течією, носильники, візники та слуги повільно проходили коротшим мостом⁶¹. Вони, безперечно, несли із собою не тільки начиння, а й провіант. Для пізніших часів ми чуємо про цілі армії носіїв: 30 тис. у Дамаску і 400 возів, що перевозили борошно і вино для 13 тис. європейських військ Кіра Молодшого⁶². У візки, мабуть, були запряжені як коні, так і воли. Деякі в'ючні тварини, згадані Геродотом, мабуть, були верблюди⁶³. Флот супроводжувався також торговими суднами, що ходили лише під вітрилами (тобто відсутність веслярів створювало додатковий простір), тому ці кораблі могли навантажуватися продовольством для постачання їжею команд бойових кораблів, у яких мало місця для зберігання припасів. Плавали вони до узбережжя Фессалії⁶⁴, а можливо, і до Аттики.

У літні місяці швидкість пересування зростала. У цей час морем перевозилися люди, продовольство і верхові коні, причому останні – транспортом, пристосованим спеціально для кавалерії, як під час кампанії 490 р. до н.е. У зимові місяці Ксеркс покладався виключно на сухопутні маршрути. З цієї причини він побудував дві дорожні переправи через Геллеспонт, не менше двох мостів через Стримон і, очевидно, через решту річок, що зустрічалися на шляхах руху його військ. Щоразу, коли це було можливо, армія поділялася на три колони, кожна з яких йшла своїм маршрутом, щоб уникнути тривалих затримок перед вузькими проходами. Враховуючи все це, можна дійти невтішного висновку, що Ксеркс та його штаб продемонстрували відмінну майстерність у справі планування, підготовки та перекидання до Європи та вЦентральну Грецію дуже великих і надзвичайно різномірних збройних сил Перської держави.

---

⁶¹ (VII.55.1)

⁶² (Ксенофонт. Анабасис. 1.10.18)

⁶³ VII. 187.1

⁶⁴

Геродот не виявляв живого інтересу до мистецтва Ксеркса у справі тилового забезпечення. Питання моральної та релігійної якості займали «батька історії» набагато більше. Повідомляючи про слугу при кожному бійці та про обов'язкову присутність євнухів, співмешканок і жінок у війську, при похідних кухнях, Геродот підкреслював розкіш та зніженість східного способу життя. Поведінка Ксеркса, який наказав покарати Геллеспонт трьомастами ударами батогами, що випалив тавро на його водах розпеченими до червона залізними прутами і обезголовив командирів у покарання за невдалу споруду мосту, типово для східного деспота. Цілковита плутанина, що панувала в армії на марші з Сард, якщо не рахувати елітні перські війська, підрахунок чисельності воїнства за допомогою загону для баранів, а також випивання насухо найбільших річок – все це було непрямою критикою ідеї поставити в дію понад п'ять мільйонів. І тут, можливо, не так суттєво, чи вірив сам Геродот у такі речі. Це було частиною тієї драми, яку він розгортав на сторінках своєї праці, драми релігійного та людського звучання, яка неухильно рухалася до певної трагічної розв'язки. «Коли він подивився і побачив, що весь Геллеспонт покритий кораблями його флоту, а весь берег і вся рівнина в Абідосі кишать людьми, Ксеркс зрадів своїй щасливій долі, а потім пролив сльози»⁶⁵.

У 481 р. до н.е. контингенти з Персії, Мідії та східних сатрапій були зібрані Ксерксом у Криталі – місцевості, що знаходилася десь у східній Каппадокії, звідки похідним маршем вони рушили через Анатолійське плато (прямо на північ від вузьких Кілікійських Воріт) через Келени (Дінар) до Колосни Хоназ) у верхів'ях долини Меандра. Немає сумнівів, що шляхом вони з'єдналися з загонами, що йшли з південних сатрапій і Малої Азії. Спустившись долиною Меандра до Кідрар (нині Сарайкей), вони увійшли в долину Герма і досягли Сард, столиці сатрапії. Тут усю зиму військо екіпірувалося і тренувалося, Ксеркс же відправив посланців до грецьких держав, за винятком Афін та Спарти, з вимогою надати знаки покірності –

---

⁶⁵ (VII.45)

«землю та воду». У 480 р. до н.е. «з настанням весни», тобто на початку квітня, армія виступила, причому без будь-якої тривоги і, всупереч твердженню Геродота, без несприятливого знаку у формі сонячного затемнення, бо затемнення, на яке вказує історик, бачили в Сардах двома роками пізніше, 16 лютого 478 р. до н.е.⁶⁶ Вихід із Сард був подією церемоніального характеру. У центрі процесії їхала колісниця перського бога Ахура-Мазди, запряжена вісьмома кіньми сірої масті і ведена пішки. Попереду божественної колісниці йшли десять священних коней нісейської породи, більші, ніж європейські коні, ззаду ж їхав сам Ксеркс, воюючи на запряженій нісейськими конями колісниці, якою правив возничий, що стояв поруч із царем.

До Геллеспонта військо вирушило, судячи з усього, кількома шляхами. Геродот описує ту дорогу, яку вибрав сам Ксеркс. Минувши Адрамітгій і Антандр, що лежали на узбережжі, Ксеркс повернув углиб країни, пройшовши на схід від вершини Іди (Каз-Даг, 1767 м), і так вступив по долині Скамандра в межі Троади. Можливо, він хотів, як Зевс в «Іліаді»⁶⁷, побачити з гребеня Іди Трою і Геллеспонт, що розкинулися під його ногами. Як би там не було, перше, що він зробив після прибуття в Трою, це піднявся на її акрополь і приніс жертву троянській богині (яку греки називали Афіною), тим самим часом маги вплинули на «героїв» Трої – Пріама, Гектора й інших. Помстившись за руйнування Трої та спалення її святилищ греками, Ксеркс виконав сакральну місію.

На Геллеспонті Ксеркс провів місяць з кінця квітня до кінця травня. За цей час сюди підійшли ескадри (деякі з Єгипту), і на Геллеспонті було влаштовано корабельні змагання у швидкості, які виграв фінікійський корабель із Сидону; сам Ксеркс спостерігав за регатою, сидячи на троні, встановленому на якійсь висоті біля Абідосу. Протягом цього місяця армія та інтендантські загони переправлялися двома мостами, а флот йшов до своєї

66

67

першої європейської бази – до Елеунта. На східному боці Херсонеса була побудована спеціальна дорога для возів, але наступний відрізок шляху був легким: пролягав по глинистих пагорбах і йшов через широку, болотисту Меланську рівнину з її добрими пасовищами для верхових коней та тяглових тварин. Армія рухалася кількома колонами, одержуючи продовольство від флоту, якому було наказано чекати біля мису Сарпедон. Потім армія та флот зустрілися в Дориску, адміністративному центрі сатрапії Скудра. Тут кораблі витягли з води для просушування і, поки вони залишалися на пологих берегах дельти Гебра, Ксеркс влаштував огляд армії. Наприкінці червня експедиційні війська залишили Дориск.

Перехід від Абідоса до Дориску, що були один від одного за 75 км, відбувався без поспіху. Геродот змушує Ксеркса вимовити такі слова: «Ми і самі несемо з собою під час нашого походу великі запаси продовольства, але також візьмемо зерно в тих, кого зустрінемо на шляху, оскільки вони не пастухи, що кочують, а землероби»⁶⁸. Ксеркс мав намір реквізувати врожаї, які мали бути зібрані в липні-серпні в багатих і родючих долинах, а саме: на узбережжі між Дориском і Каваллою; всередині країни у Каваллі та Еіоні; і, нарешті, у долинах Македонії. Окрім іншого, ці долини, що добре зволожуються водою, могли навіть влітку надати пасовища для Ксерксової кінноти та тяглових тварин. І навіть за таких обставин було доцільно розділити величезну, більш ніж 200-тисячну армію на частини, щоб полегшити рух прибережними шляхами, і реквізувати додатковий хліб. Геродот категорично стверджує, що піхота була розподілена на три угруповання, кожна під командою двох полководців, і що одна пройшла від Дориска берегом «разом із флотом», інша вирушила дорогою, що йшла «вглиб країни», третя ж рухалася посередині між першими двома⁶⁹.

Геродот, який не знав цієї місцевості і не мав карти, не зміг намалювати ясну картину конкретних шляхів. Між Дориском і Каваллою

---

⁶⁸ (VII.50.4)

⁶⁹ (VII. 121.3)

розташована прибережна рівнина, що має в різних місцях різну ширину і утворена в основному наносними відкладами швидких річок. У 480 р. до н.е. ця долина була, можливо, не такою широкою, як сьогодні, але вона мала більше болотистих ґрунтів та озер (на той час вони існували поблизу Дориска, Маронеї, Дікеї та Пістіра). Дорога, придатна для руху по ній возів у будь-яку погоду, могла бути побудована тільки на віддаленій від моря рівнині. Такою була Стара Царська дорога – очевидно, дорога Ксеркса, – яку Лівії безперечно відносив до території Маронеї: «Вона наближається до Парореї Фракійської і ніколи не відхиляється від моря»⁷⁰. Парорея – це місцевість, що відокремлює багаті рівнини від внутрішніх районів Фракії. Прибережна смуга, що включала басейн Стримону на заході, була відрізана від внутрішніх областей крутими і дуже високими гірськими кряжами Родопи (2191 м), Піріна (2822 м) та Орбела (203 м), які пронизували двома великими річками – Гебром і Стримоном. Не існувало ніякого зручного шляху пересування війська зі сходу на захід уздовж цих гірських кряжів, а з цього випливає, що «внутрішня дорога» з Дориска піднімалася вгору долиною Гебра до центральної рівнини Фракії, серце сатрапії, а звідти виходила або через Самоків, К'юстенділ і Валандове до Амфакситіди в Македонії або через Розлог і Петрич до басейну Стримона⁷¹.

Геродот описував шлях Ксеркса, спираючись на враження від свого візиту на Фасос і, можливо, в Еїон. Так, він перераховує грецькі міста на узбережжі, в яких Ксеркс не бував, але які залишив по ліву руку, коли проходив повз⁷². Так як Геродот «переповідає» з Пістіра до Еїона, ми можемо зробити висновок, що в цей проміжок часу Ксеркс знаходився у віддалених від моря районах. Колона, що рухалася маршем уздовж узбережжя «разом із флотом» і кавалерією (остання випасала верхових коней біля озер), проходила, мабуть, поблизу грецьких міст, включаючи Неаполь (Кавалла), і дійшла до Бромиска. Центральна колона, при якій знаходився Ксеркс, що

---

⁷⁰ (XXXIX.27.10)

⁷¹

⁷² (VII. 109.2)

їхав на колісниці, прямувала по придатній для колісного транспорту вимощеній дорозі. Від Дориска шлях цієї колони вів, ймовірно, по віддаленій від моря стороні рівнини до Макрі, потім – у районі низьких вапнякових пагорбів з водними стоками до Хамілону і по внутрішній кромці рівнини до великого озера, що нині пересохло, що знаходився в глибині країни, біля Пістіра. Звідси дорога пробивалася через пагорби у внутрішній області біля Неа-Карвалі, щоб вийти на рівнину Креніди-Філіппи. Царська дорога тяглася звідси до південного боку гори Пангей; тут є вузький прохід біля Елевферуполіса, два низькі перевали (Алексовуніон і Коккінохор), гарні місця для випасу в родючій долині та зручний спуск до Еіона, розташованого на схід від нинішнього гирла Стримона, у низинній прибережній місцевості. Геродот згадує племена приморської Фракії і серед них тих, що проживали в глибині країни, біля гори Пангей, яку Ксеркс обійшов. На березі Стримона перед переправою армії по задалегідь наведеним біля Дев'яти Доріг (пізніший Амфіполь) мостам маги принесли в жертву білих коней і заживо поховали дев'ятьох юнаків і таку ж кількість дівчат з місцевого племені фракцій едонів.

На всьому шляху до Аканфа Ксеркс знаходився при береговій колонії, але кіннота та інтендантські служби, безсумнівно, йшли зручним шляхом з хорошими пасовищами, який простягся від Броміска повз озеро Больба і Коронеї до Ферми на затоці Фермі. Після огляду Афонського каналу і оплакування смерті одного з його будівельників, Артахея, Ксеркс повернувся до Стримона і рушив дорогою, відрізок якої, що пролягав «внутрішніми районами країни», він наказав вимостити, щоб зробити придатним для возів⁷³. Ця дорога йшла вздовж західної сторони басейну; потім вгору по долині Кумлі і через перевал Стіна-Дов-тепе (тут мається на увазі «частина, що йшла внутрішніми районами»); потім – вниз по долині Ехедора, що впадає у затоку Фермійська на захід від Ферми. На цьому шляху вночі на в'ючених верблюдів нападали леви, при цьому не чіпаючи інших тяглових

---

⁷³ (VII. 124)

тварин. Тим часом флот і берегова колона обігнали Халкідіку та Крусиду і прибули до Ферми. Колона, що рушила вгору долиною Гебра і здійснила перехід через центральну Фракію, з'єдналася з рештою експедиційного війська. Флот став на якір уздовж узбережжя, від Ферми до гирла Аксія. Табірні стоянки і з ними близько 600 тис. чоловік зайняли всю прибережну рівнину аж до гирла річки Галіакмон (сучасна назва: Альякмон, або Вистриця). Звідси на південь відкривається вид на Олімп.

Під час переходу від Геллеспонта Ксеркс мобілізував 120 кораблів з командами з грецьких міст на узбережжі та на прибережних островах Фракії, а також рекрутував сухопутні війська як з фракійців, що жили всередині країни (тобто з центральної Фракії), так і з фракійців з узбережжя, пеонійців, піерійських фракійців, племен Халкідіки (включаючи боттієїв) та еордів, що мешкали біля озера Больба⁷⁴. Колона, що рухалася внутрішніми територіями, закріпила перське панування над цими районами і посилила систему укріплень, що захищала приморську дорогу. У Македонії Ксеркс застосував таку саму тактику. Це нам відомо не з Геродота, а з Юстина, який повідомляє, що дружба Ксеркса та Олександра призвела до того, що коли «гроза нависла над Грецією», перський цар віддав до рук останнього управління «усією областю між горами Олімпом та Гемом»⁷⁵. Зазвичай вважається, що Гемом у Юстина названо гірський кряж, що йде на захід, у водозбірний район верхнього Стримона і Аксія, і сенс Юстинової фрази полягає в тому, що Олександр сприймався племенами Верхньої Македонії як свій цар за спільного панування персів. Стратегія Ксеркса з підготовки вторгнення Елладу була дуже ефективною: він створив широкий плацдарм і встановив чудову систему комунікацій. Єдиними проблемами залишалися час нападу та якісні характеристики його величезного експедиційного війська.

74

75

Розділ 2. Перші зіткнення та перський наступ

2.1. Битви під Фермопілами й Артемісієм

У час, коли перські війська відпочивали на Македонській рівнині, Ксеркс отримав звістку, що Фессалія залишилася незахищеною. Прошло вже більше двох місяців з моменту, коли грецьке військо пішло з Темпейської долини. Відправившись морем з Ферми, Ксеркс зробив командирську рекогносцировку Темпейського проходу, що являв собою ущелину довжиною 8 км, до того ж практично не давав ніякої можливості для пересування в'ючних коней з вантажем⁷⁶, і прийняв рішення про недоцільність прокладання маршруту для потреб постачання своїх військ. Він мав вибір із двох можливостей. Один шлях йшов із Пелли із заходом в Едессу, через перевал Кара-Бурун в Еордею та Еліміотиду, перетинав річку Галіакмон біля містечка Сервія і, піднімаючись круто вгору, через сідловину Стіна-Портас підходив до перевалу Волустану, ведучи на плоскогір'ї Перебії. Підійти до цього перевалу з прибережної рівнини можна було й іншою дорогою: через Вірію до перевалу Зоодокос-Пеге, що знаходився вище майже непрохідної ущелини Галіакмона; звідси спуск до Сервії був плавним. Районом Сервії, що у Еліміотиді, незадовго перед тим опанував македонський цар Олександр. Немає сумнівів, що ці шляхи могли бути використані окремими загонами величезної армії, але з інтендантськими службами. Замість цих стежок Ксеркс обрав перевал Петра; цей шлях припускав лише оден підйом: з Катерини через р. Титарій «Македонську гору».

Прокладання дороги для колісного транспорту, навіть за великої кількості будівельного лісу, була непростим завданням. Треба було дертися по дуже крутих схилах над урвищами ущелин, пробираючись крізь буйну рослинність з дубів, платанів і каштанів, а потім – хвойних дерев і бука, щоб потрапити до Айос-Димитріос, над яким розташована відкрита гірська

---

⁷⁶ (Тит Лівій.6.8)

місцевість, що обробляється. Спуск у бік Переребії до Елассони спочатку проходить по крутих і нерівних вапнякових схилах, а потім стає плавним. Звідси через прохід Мемуна можна вийти прямісінько до Лариси або, якщо ухилитися від Темпейського проходу, до Гонна (Дерелі) у Нижньому Олімпі.

Ксеркс чекав «багато днів» у Піерії, поки «третина його армії» прорубувала в лісі просіку і проклала дорогу, яка мала стати його постійною лінією комунікації та постачання. Геродот каже, що дорога була побудована для всього експедиційного війська. Однак, по суті, навряд чи це було так, і фраза Геродота про «третю частину» припускає, що це була центральна з трьох колон, а дві інші мали використовувати Темпейський прохід і перевал Волустану. При вході до Фессалії Алев привітно зустрів царя; коли військо проходило тут по рівнині, були влаштовані кінні змагання, на яких перські коні виявилися набагато спритнішими за фессалійських, які вважалися кращими в Греції. Ксеркс вибрав прибережний шлях через Алоє і розташувався табором на рівнині у Трахіна, і це було, мабуть, 12 вересня. Під час свого маршу вздовж морської затоки Ксеркс дізнався, що грецький флот залишив свою позицію в Артемісії і, мабуть, взяв курс до протоки Евріп, а також те, що Фермопільський прохід зайнятий ворожими силами. Само собою зрозумілий план Ксеркса полягав у тому, щоб дочекатися прибуття свого флоту, який потім висадить війська позаду Фермопільського проходу. Цар, звісно, розраховував на прибуття флоту 12-го числа, але звісток йому довелося чекати ще три дні. Тим часом він вислав уперед верхового шпигуна, який повідомив, що бачив у передній частині проходу невелику групу людей, які займалися гімнастичними вправами і розчісували своє довге волосся; ці люди не звернули на вершника жодної уваги. Засмучений цим, Ксеркс послав за Демаратом, який пояснив йому, що це були лакедемоняни, найдоблесніші чоловіки в Греції. І Демарат нагадав Ксерксу колись уже сказане йому: лакедемоняни, навіть якщо їх буде зовсім небагато, все одно вступають у бій і будуть битися за волю⁷⁷.

---

⁷⁷ (208-209; 102-104)

Перша сутичка на морі сталася між десятьма найшвидшими перськими кораблями на весельному ході, що тримали прямий курс з Ферми на Скіафос, і трьома грецькими суднами, що стояли біля Скіафоса в дозорі. Побачивши персів, греки втекли. Два їхні кораблі перси все ж таки наздогнали і захопили. Третій пішов у гирло річки Пені і тут його команда висадила на берег і змогла врятуватися. Цей інцидент наочно показав виняткову швидкість найшвидших перських кораблів під час руху на веслах⁷⁸. Греки на Скіафосі подали сигнал вогнем головному флоту, який, не маючи даних про перський флот, став на якір у Артемісії на південний схід від Скіафосу. Перські кораблі встановили на підводній скелі між Скіафосом та материком кам'яну колону, яку вони привезли спеціально, оскільки основні військово-морські сили мали пройти через Скіафську протоку.

Весь флот залишив Ферму через одинадцять днів після відходу звідти Ксеркса на чолі основної армії (наприкінці серпня). За повний день плавання о дванадцятій годині передові кораблі досягли Скіафської протоки, розташованої за 180 км від Ферми, інші кораблі розтяглися вздовж скелястих берегів від Касфанеї до протоки⁷⁹. На цьому відрізку було кілька вузьких ділянок з пологим берегом, в безпосередній близькості від яких змогла кинути якір тільки одна лінія кораблів, решта стала далі в море не менше ніж у сім ліній. Цієї ночі море було спокійне. Однак на світанку при ясному небі сильний північно-східний вітер, званий Геллеспонтієм, і хвиля, що піднялася, несподівано засмутили їх ряди і розбили вщент багато суден об підвітряний берег, особливо ті, що були віднесені до місцевості з вапняковими карстовими печерами.

Шторм ослаб тільки на четвертий день. Перси дорого заплатили за свою безтурботність, не припинивши рух біля гирла Пеней і поставивши кораблі надто близько один до одного і зовсім недалеко від берега. Греки подякували Посейдону. Відповідно до оракула Аполлона Дельфійського

78

79 (VII. 183.3)

(незадовго перед тим цей оракул сповістив дельфійцям: «Моліться вітрам, і стане краще»; передбачення дельфійці поширили серед греків, які збиралися протистояти персам⁸⁰, вони звернули молитви до нього і до богів вітрів, елліни були надзвичайно наснажені тим фактом, що боги опинилися на їхньому боці. інших суден «за найскромнішим підрахунком»⁸¹. Цілком ймовірно, що цифра загиблих військових кораблів була сильно завищена, оскільки гребні судна могли йти проти хвилі, і що збитки були завдані головним чином торговим кораблям, хід яких залежав від вітрильної оснастки, останні не були здатні йти проти вітру і за сильної хвилі, але в той час ніхто з греків не бажав недооцінювати допомогу богів.

Коли вітер стих і море заспокоїлося на четвертий день, перська ескадра обійшла мис Сепіада (відбулося це, мабуть, 15 вересня). Торгові та пошкоджені військові кораблі увійшли до Пагасейського затоку, а боєздатні стали на якір біля місцевості під назвою Афети – все, крім флотилії з п'ятнадцяти суден, що вийшла пізніше інших; вона збилася з курсу і була захоплена грецькими кораблями в Артемісії⁸². Внутрішня координація була сильною стороною перського військово-морського флоту. Штормові дні (мабуть, 12-14 вересня) збіглися з днями бездіяльності Ксеркса на рівнині Трахіна. Якби не буря, армія і флот могли б прибути у відповідні пункти приблизно в той самий день, при цьому основні сухопутні сили покрили дистанцію приблизно в 300 км за два тижні заздалегідь підготовленими дорогами .

У червні рада Еллінського союзу прийняла рішення зайняти позицію біля Фермопіл на суші і в Артемісії на морі, але грецькі сили не рушили з Істма, де можна було отримувати продовольство, поки не прийшли звістки про те, що Перс вже в Піерії (він прибув туди в початку серпня). Збір військ припав на священний місяць Аполлона Карнейського, і спартанці, як і 490 р. до н. е., виявилися не готові відправити свою армію з Лаконії аж до ночі

---

⁸⁰ (Геродот. VII. 178)

⁸¹ (VII. 190)

⁸²

повного місяця, коли закінчується Карнейське свято, тобто до 18 вересня. Але їм все ж таки вдалося впоратися з релігійними докорами совісті, принаймні до певної міри, дозволивши виступити в похід одному з царів – Леоніду, з особистою гвардією з 300 спартіатів, яких він відібрав з чоловіків, які вже мали в Лаконії синів, а також численних ілотів, вже навчених діяти як піших воїнів. Крім того, спартанці поставили до грецького флоту десять кораблів із командами з лакедемонських періеків. Цей місяць був також часом проведення Олімпійських ігор, під час яких оголошувалося священне перемир'я, і, схоже, саме з цієї причини пелопоннеські держави надіслали відносно невеликі сили до сухопутної армії та військово-морського флоту: Коринф – 400 піхотинців і 40 трієр, Егіна – 18 трієр, Мегари – 20 трієр, аркадські держави – 2120 піхотинців, Фліунт – 200 піхотинців, Мікени – 80 піхотинців, Сікіон – 12 трієр, Епідавр – 8 трієр, і Трезен – 5 трієр. На допомогу передовому загону Спарта та інші пелопоннеські держави збиралися відправити збройні сили у повному складі, але планували це тільки після повного місяця, коли завершиться Карнейское свято у Спарті та ігри в Олімпії. Афіни вже вирішили поставити на флот весь свій особовий склад. Таким чином, вони одні з грецьких держав дали все, що мали у своєму розпорядженні для ведення військових дій: 200 трієр, з яких 20 були укомплектовані клерухами з Халкіді, а решта – афінянами та платейцями. Уцілілі еретрійці укомплектували людьми 7 трієр, а евбейське місто Стари поставило 2 трієри. Один з островів, Кеос, також відрядив 2 трієри та 2 пентеконтери. Всі ці дані наведені у Геродота⁸³.

Стосовно сухопутної армії дані неповні, оскільки сумарна величина, що повідомляється істориком, становить для пелопоннеської піхоти 3,1 тис. осіб, тоді як сучасна подія епіграма на встановленому в Фермопілах камені говорить про 4 тис. чоловіків з Пелопоннесу⁸⁴. Найкраще вирішення цієї

---

⁸³ (VII.202)

⁸⁴

проблеми – у припущенні наявності у війську близько 900 ілотів («ілотів» Геродот згадує серед полеглих при Фермопілах).

Під час маршу на північ до Леоніда приєдналися 400 фіванців та 700 феспійців, тож загалом він мав близько 5 тис. воїнів. Для утримання цього проходу могло цілком вистачити, але лише за умови відсутності обхідних шляхів. Однак, як тільки Леонід опинився на місці, з'ясувалося, що такий шлях є. Союзна рада зробила ту ж помилку, що й у випадку з Темпейським проходом, помилку тим більше непробачну, що часу для проведення розвідки перед відправкою військ на північ було достатньо. Леонід звернувся по допомогу до найближчих народів. Опунтські локри виставили всю свою піхоту і сім пентеконтер, а фокійці – тисячу піхотинців⁸⁵. Ще зберігалася надія на те, що до прибуття основних грецьких сил перси, які витратили багато часу на дорогу до Пієрії, не загрожуватимуть проходу. З появою армії Ксеркса 12 вересня ця надія зникла. Леонід скликав на нараду всіх командирів. Дехто висловився за відступ. Інші, особливо воєначальники локрів та фокійців, відмовилися залишати свої землі на милість ворога. Леонід ухвалив рішення захищати прохід і відправив послання із закликом про допомогу до членів Еллінського союзу. На акрополі Трахіна був поставлений гарнізон, фокійці повинні були перекрити обхідний шлях. Своїх спартанців Леонід розмістив на самому вході в прохід, і саме тут верховий шпигун Ксеркса побачив їх за фізичними вправами.

Чисельність особового складу грецького флоту перевищувала 65 тис. людей. Хоча в кількісному відношенні цей флот з його 324 тріерами і 9 пентеконтерами поступався іонійському флоту при Ладі, він мав одну найважливішу перевагу – наявність єдиного постійного головнокомандувача в особі спартанця Еврибіада. Запаси продовольства для такої значної маси людей мали заздалегідь складуватися на півночі Евбеї, вони поповнювалися місцевою продукцією. Готові до бойових дій військові кораблі могли перевозити дуже незначні вантажі. Флотські контингенти були зібрані

поблизу приморської рівнини з пологими пагорбами, що виднілися за нею, яка через храм Артеміді, що розташовувався на невеликій височині, отримала ім'я Артемісій. Тут військові кораблі можна було витягнути на пологий берег. Поблизу не було жодних прихованих водою перешкод, а морське дно круто йшло на глибину до 20 м, так що спуск на воду відбувався легко, якщо північно-східний вітер не гнав хвилю.

Як бойові позиції греки обрали на союзній раді Фермопіли й Артемісій, як досить близько розташовані один до одного місця, що полегшувало взаємозв'язок між ними; рішення це було прийнято за кілька тижнів до приходу персів до Македонії⁸⁶. У греків не було жодної можливості дізнатися, яким саме шляхом перси пройдуть далі. На суші, наприклад, Ксеркс міг просунути вглиб країни через Фермопіли і пройти через Фокіду в Беотію, в якій він сподівався отримати підтримку, а його флот, щоб досягти узбережжя Беотії з півдня, міг рушити острівним шляхом Скіафос, Пепарефос, Скірос і Андрос. Відправляючи флот до Артемісія, греки бажали перешкодити використанню персами острівного шляху, тому що в цьому випадку кораблі еллінів виявилися б з флангу у ворожого флоту і могли перерізати зв'язок останнього з Македонією і тим самим змусити перський флот увійти до Пагасейської затоки. При такому розвитку подій персам, перш ніж увійти в північну частину Орейської протоки і скористатися шляхом по Евріпу, необхідно було б розбити греків при Артемісії⁸⁷. Крім того, розташувавшись біля Артемісія, греки залишали для себе відкритими два шляхи відходу: через Орейську протоку і Євріп або відкритим морем зі східного боку Евбеї. Єдиний можливий недолік полягав у тому, що ширина водного простору в Артемісії, що знаходився за 11 км від Магнесійського узбережжя, була фактором, значно більшою мірою сприятливим для перського флоту. Можна було думати, що найкращою позицією був би сам Орей з його вузькою протокою; проте на дні цієї бухти були підводні корчі та

---

⁸⁶ (VII. 175)

⁸⁷ (VIII. 15.2)

риф, до того ж перський флот біля Пагасейської затоки міг блокувати грецький флот усередині Орейської протоки.

Коли перші десять перських кораблів з'явилися біля Скіафосу, Еврибїад мав лише 268 трієр та 9 пентеконтер біля Артемісія; річ у тому, що 53 з 180 афінських трієр, що очікувалися, ще не прибули. Втрата трьох сторожових трієр виявила той неприємний факт, що в порівнянні з грецькими перські кораблі були більш швидкохідними, а це означало, що якщо перси зближалися з грецьким флотом, безпечним відступ ставав тільки в нічний час. Кількість ворожих кораблів була невідома (розвідники, відправлені до Сард, бачили лише сухопутні війська); проте купці, безперечно, повідомляли про те, що цей флот величезний, а сигнальний вогонь, поданий тепер зі Скіафосу, міг бути невірно витлумачений як знак того, що основні морські сили йдуть до Пагасейської затоки. Еврибїад, побоюючись наслідків, які могли наступити у разі, якщо його невеликий флот змушений буде прийняти бій на широкому водному просторі в Артемісії, відійшов назад у Еврип і зробив своєю базою Халкїду⁸⁸. Геродот, мабуть, помилився, вирішивши, що Еврибїад хотів «прикрити Еврип», тобто утримувати найвужче місце протоки біля Халкїди, тому що цим він оголив би тил позиції Леонідового війська, даючи можливість ворожим силам висадитися з моря. Швидше, розташування Халкїди давало Еврибїаду можливість висунутись вперед, щоб дати бій або в Орейській протоці, або у вузькому місці між Кнемїдами і Дїєм. Шторм змінив ситуацію, і під час цієї бурі через щасливу випадковість, яку Еврибїад не міг передбачити заздалегідь, його кораблі опинилися в захищених водах, тоді як перський флот був біля Магнесійського берега .

Виглядачі, послані Еврибїадам на вершини пагорбів у північній Евбеї, передусім передавали повідомлення, мабуть, за допомогою сигнального вогню, грецькому флоту, що стояв у Евріпі. Вони повідомили, що другого дня шторму ворожу флотилію було занапащено. Греки принесли жертви Посейдону Спасителєві і поспішили до Артемісія. Там 14 вересня, в останній

---

⁸⁸ (VII. 183.1)

день шторму, вони стали на якір, «очікуючи лише трохи ворожих кораблів, які могли протистояти їм»⁸⁹. Наступного дня з'явився перський флот. Він виявився значно значнішим, ніж Еврибїад міг собі уявити! Втім, того ж вечора п'ятнадцять ворожих кораблів опинилися в його руках, завдяки чому було отримано повну інформацію. Люди з цих кораблів були відправлені в кайданах до Коринфу на Істмі; під час інциденту біля Скіафоса перси захопили полонених і тепер греки вчинили так само.

Еврибїад та командири загонів деяких міст цієї ж ночі обговорили ситуацію. Прозвучали пропозиції відступити на Істм до Коринфа, оскільки ворожа ескадра мала значну чисельну перевагу. Еврибїад, підтриманий Фемістоклом та рештою, вирішив залишитися. Це рішення Геродот пояснює підкупом, хитромудро здійсненим Фемістоклом. Цю інформацію ми можемо розглядати як неісторичну, оскільки рішення було інспіроване міркуваннями стратегічного порядку. Сили при Артемісії і сили при Фермопілах залежали один від одного в тому сенсі, що, поки греки контролювали вхід до Орейської протоки, перський флот не міг здійснити висадку десанту в тилу армії при Фермопілах, і поки утримувалися Фермопили, сухопутна перська армія не могла у вузькому місці на Евріпі, що знаходився на шляху відходу ескадри від Артемісія. Отже, Еврибїад відмовився відводити флот, бо, вчинивши так, він прирік би Леоніда на оточення та повне знищення. Але була також інша причина. Неспівмірність грецьких сил на суші та на морі – річ дивовижна. Невелике грецьке військо могло затримати, але ніяк не розбити перську армію, при цьому грецька ескадра була досить великою, щоб завдати поразки або значних збитків перському флоту. Обов'язком Еврибїада було атакувати. Обов'язком Леоніда – утримувати прохід за допомогою оборонних дій та прикривати відхід грецького флоту. Для взаємодії у кожного з воєначальників – і в Еврибїада, і у Леоніда – завжди

був наготові човен з веслярами, щоб тримати один одного в курсі подій⁹⁰. Відстань між ними становила 65 км по воді.

Поки 15 і 16 вересня перська ескадра робила аварійний ремонт у Пагасейській затоці, Ксеркс на раді зі своїми флотоводцями та полководцями виробляв план подальших дій. Тепер він знав приблизні розміри грецької ескадри, що стояла за 11 км від його передової військово-морської бази в Афетах. Крім того, з кількості багатьох димів у таборі грецького війська, що охороняв прохід, випливало, що число воїнів у цьому загоні обчислювалося швидше тисячами, а не десятками тисяч. Прихильники персів з числа фессалійців та інших народностей повинні були розповісти йому про зручний шлях, який через Кітіній у Дориді вів у Кефіську долину і далі, в Беотію; скориставшись цією дорогою, частина перської армії могла зайняти беотійський берег у вузькому місці протоки Еврип та перерізати найзручнішу лінію відходу для грецького війська. Проте час грав проти Ксеркса, оскільки найкращий період бойового сезону закінчувався. До того ж він пристрасно хотів не просто нав'язати грекам бій в обох стихіях, але ще й зловити їх у капкан як на землі, так і на воді. Що б не сталося при Фермопілах, петлю для капкана на морі утворювало дуже вузьке місце в Евріпі шириною всього 60 м, що знаходилося на шляху відходу грецької ескадри. План Ксеркса полягав у тому, щоб зайняти цю водяну тіснину.

Після полудня 17 вересня загін із 200 суден, спеціально для цього відібраних (як ми можемо здогадатися, їх відбирали швидкоходами), відокремився від основного флоту в Афетах і вирушив на північ через Скіафську протоку. Зникнувши з поля зору грецької ескадри при Артемісії, цей загін повернув на схід, а з настанням сутінків – на південний схід, маючи намір обігнути південний край Евбеї і підійти до вузького місця в Евріпі. Якщо ми припустимо, що швидкість була не 15 км на годину (як у передових кораблів, що рухалися від Ферми до мису Сепіада), а 12 км на годину (як у кораблів, що йшли в 490 р. до н. е. з Марафону до Фалера), то до місця

призначення ескадра могла прибути через 25 годин, тобто після полудня 18-го числа. Ксеркс, отже, наказав своїм флотоводцям напасти на грецький флот тільки після того, як цей окремий загін досягне мети і подасть умовний сигнал про своє прибуття (можливо, за допомогою якоїсь системи сигнальних суден)⁹¹. На суші Ксеркс збирався прокласти собі шлях через прохід, знищивши тут грецьке військо. Проте, оскільки руху армії прохід являв серйозні труднощі, Великий Цар, почавши атаку 17-го, пробитися сподівався 18-го. Саме в цей день – у разі отримання умовного сигналу – його флот мав розпочати справу і відтіснити маленьку грецьку ескадру з Орейської протоки та Еврипа до блокованого вузького проходу в тій самій протоці.

Отже, 17-го числа основний перський флот, зайнявши невдовзі після полудня позицію в Афеті, став нав'язувати бій. Один чудовий грецький пірнальник, який перебував на перській службі, Скіллій зі Скіони, переплив непомітно до Артемісія (як говорили деякі, пройшовши цей шлях під водою, але, згідно з Геродотом, на якомусь човні) і повідомив про відплиття окремого загону перських суден на Евріп, а також про розміри збитків, завданих бурею перському флоту. Еврибіад скликав військову раду. Спочатку обговорювався план, згідно з яким протягом усього цього дня греки збиралися залишатися біля Артемісія, продовжуючи сушити кораблі на березі, не вступати в битву, а після опівночі вийти в море і, подолавши 140 км, досягти опівдні тіщини на Евріпі. Тим самим було б виграно час для влаштування засідки перському загону з 200 кораблів. Логічне обґрунтування цього плану, як ми можемо припускати, полягало в тому, що 268 трієр Еврибіада не мав жодних шансів на успіх у правильній битві проти перського флоту, який, як тепер стало відомо, мав чотириразову перевагу, а також у тому, що у Леоніда з'являлася б можливість порятунку, здобувши грецьку ескадру хоч маленьку перемогу – розгром 200 перських суден. На щастя, до кінця цього дня вершина взяла більш сміливе рішення. Еврибіад наказав

---

⁹¹ VIII.7.2,

напасти на перський флот, щоб перевірити в дії власну бойову тактику і випробувати прийом під назвою дієкплус (проплив між ворожими кораблями з метою зламу весел і позбавлення їх тим самим керованості), заснований на мистецтві⁹². Основна відмінність між грецьким флотом, особливо його егінською та афінською ескадрами, і флотом перським полягала в тактиці. На той час греки вже мали великий досвід у маневруванні, спрямованому на прорив лінії ворожого флоту. Одним із таких прийомів був дієкплус. Щоб зберегти високу маневреність своїх суден, і навіть з тієї причини, що метою еллінського флоту був не абордаж, а виведення з ладу кораблів противника, греки брали лише невелику кількість корабельних бійців. У зв'язку з такою тактикою греки надавали перевагу відносно розімкнутому ладу. З іншого боку, перський флот, будучи складеним з багатьох національних ескадр з різним рівнем майстерності, покладався переважно на абордажну тактику, і на суднах знаходилися не тільки воїни того народу, який поставив цю ескадру, але ще по тридцять морських бійців з числа персів, мідян і саків⁹³. Маючи значну перевагу в числі кораблів і взятих на борт воїнів морської піхоти, перси вважали за краще зберігати зімкнений лад і придушувати грецькі судна, підходячи до їх бортів впритул або врізаючись у них з наступним абордажним боєм. У перському флоті також вміли застосовувати дієкплус. Даний вид маневру, цілком ймовірно, винайшли фінікійці, проте з існуючих описів масованих атак зімкнутим строєм, проведених перським флотом в 480 до н. е., стає зрозуміло, що покладався він насамперед на абордажний бій⁹⁴.

Грецькі кораблі вийшли веслах на широку воду, розгорнувши стрій у фронт приблизно 4 км; перський флот на веслах рушив назустріч, причому лінія його фронту була ще довшою. Коли грецькі кораблі зменшили швидкість, перська лінія почала з флангів оточувати супротивника. У цей момент грецькі кораблі, що знаходилися на флангах, за спеціальним

---

⁹²

⁹³ Фулідід. 1.49.1-3

⁹⁴ Есхїл. Перси. 412-416;

сигналом зупинилися і дали задній хід, а центр продовжив рух уперед, так що весь стрій трансформувався в коло (або у велику дугу у формі незімкнутого кола): грецькі судна носами виявилися зверненими до ворога, а кормами – зсунуті один до одного⁹⁵. Перси продовжили охоплюючий маневр. Їхня мета полягала в тому, щоб зблизитися з ворожими бортами, закидати супротивника металевими снарядами і потім взяти його на абордаж; кораблі перського флоту мали дві переваги: велика висота борту над ватерлінією і швидкість. Але підхід з боку бортів не був можливим, оскільки побудова грецьких кораблів виявилася занадто щільною. Суть же грецької тактики полягала в тому, щоб завдати тарана удару по ворогові збоку або з корми, пробивати корпус і ламати весла з одного боку борту; перевага грецьких судів полягала у їхній більшій великоваговості, нижчому осаді та наявності обшитого бронзою підводного тарана. За другим сигналом, коли греки виявилися вже затиснутими на відносно невеликому просторі і віч-на-віч з ворогами, вони рвонули вперед і завдали таранні удари по ворогу. Перські судна перебували в менш тісному строю і були зайняті виконанням маневру. Сутичка була недовгою, оскільки з настанням сутінків обидві ескадри припинили бойові дії і повернулися на бази. Але на цей момент греки вже захопили 30 перських кораблів. Це був наочний, хоч і невеликий за масштабами успіх еллінського військовоморського мистецтва; при цьому один лемносський корабель скористався нагодою і дезертував з перського флоту. Настрій греків помітно покращав. Вони відмовилися від початкового плану нічного переходу, і Еврибїад відправив Леонїду повідомлення, в якому сказав про намір утримувати позицію в Артеміїї і наступного дня.

Ксеркс почав наступ на суші уранці 17-го. На той час вхід у Фермопільський прохід мав ширину всього близько 2 м. Потім ішла ділянка довжиною близько милі між скелями та морем шириною в середньому до 15 м; упирався він у поперечну стіну зі складеного насухо каміння, яке греки тепер додатково зміцнили. За стіною тривала така сама ділянка шляху

---

⁹⁵ Фукидід.83.5

довжиною біля милі, закінчувався він ще одним звуженням приблизно до 2 м, далі лежало село Альпени. Леонід мав намір битися в передній частині проходу; його табір розташовувався між стіною та Альпенами. Весь день на цьому крихітному фронті загони війська Ксеркса (мідяни, касити, а за ними перські «безсмертні») здійснювали хвилеподібні атаки. У греків були довгі списи, якісніші обладунки і міцніші щити, спартанці особливо перевершували противника відпрацьованою у численних тренуваннях тактикою, у якій воїни вдавали, що відступають, та несподівано розгорталися і розпочинали контратаку. Внаслідок втрати ворогів виявлялися значно більшими, ніж власні втрати; до кінця того дня грецький заслін демонстрував високу надійність. Із заходом сонця Леонід відправив підбадьорливе повідомлення Еврибіаду.

Ніч з 17-го на 18-е була відзначена грозою з проливним дощем та шквалистим південно-східним вітром, який наздогнав уламки кораблів до перської якірної стоянки в Афетах. Загін, що залишився у відкритому морі з 200 перських кораблів загинув весь, будучи викинутим на підвітряний скелястий берег на південному сході Евбеї, який був відомий під назвою Лощини. Грекам, звичайно, пощастило в тому, що вони не вийшли в море посеред ночі, як збиралися зробити спочатку. Про катастрофу, що спіткала персів, греки дізналися майже в той же час, коли стало відомо про прибуття підкріплення з 53 афінських кораблів, які йшли по протоці Еврип і мали можливість сховатися від нічного шторму в захищених водах. Боги явно були на боці еллінів. Тим часом перси, не отримавши очікуваного сигналу про прибуття загону до місця призначення, під кінець дня мали здогадатися, що ескадрі не вдалося впоратися з поставленим завданням. Відповідно до отриманих наказів, вони утрималися від нападу. Греки ж, посилившись підкріпленням, завдали удару в ту саму пізню годину, що й 17 вересня, потопивши кілька кілікійських кораблів⁹⁶. Донесення Леоніда також вселяло бадьорість.

Впродовж усього дня 18 вересня сухопутні війська Ксеркса робили атаки, але грецькі загони з різних міст, крім фокійців, змінювали один одного на передовій лінії і надійно утримували прохід. Однак у цей день Ксеркс дізнався від людини з Маліди на ім'я Ефіальт і, можливо, двох інших людей про існування обхідного шляху; Як тільки цар отримав цю інформацію, він відправив війська цією стежкою тієї ж ночі. Був повний місяць, дотримувалася найсуворіша секретність. Щоб вислизнути від спостереження, загін мав виступити не з пункту на рівнині біля самого входу до Фермопільського проходу, а з її віддаленої ділянки на пагорбах. Цього вечора Ефіальт як провідник вивів Гідарна і кілька тисяч його «безсмертних» з табору близько «тоді, коли запалюють світильники». Вони рушили вздовж Трахінських стрімчаків стежкою, яка вела до сідловини в горах, що височіли над зайнятим противником акрополем Трахіна, і потім перетнули річку Асоп, яка текла далеко внизу дном глибокої ущелини з стрімкими стінами⁹⁷. Цією дорогою вони йшли всю ніч.

Опівдні 19-го числа перський флот здійснив атаку. Бажаючи оточити фланги грецької бойової лінії, перси, вишикувавшись півмісяцем, кинулися на еллінські кораблі, що стояли недалеко від своєї бази біля Артемісія. Греки схопилися за весла і вступили у справу. Геродот повідомляє про втрату багатьох суден і багатьох людей з грецького боку, але при цьому додає, що втрати персів виявилися «набагато більшими», зокрема тому, що їхні кораблі, будучи такими численними, стикалися один з одним. Інформатори Геродота, ймовірно, мали перебільшене уявлення про втрати персів. У надто тривалій сутичці греки зазнали таких втрат, які вони навряд чи могли дозволити собі, оскільки їх флот у кількісному відношенні значно поступався ворогу, а половина афінських кораблів була пошкоджена (під час бурі в ніч з 17 на 18 вересня). Увечері того дня греки витягли свої кораблі на пологий берег, команди забивали евбейську худобу та влаштовували трапези, за якими обговорювали плани відплиття, коли вісник повідомив Еврибіаду про те, що

трапилося у Фермопільському проході. Оскільки тепер не було жодного сенсу залишатися в Артемії, флот під покровом ночі вийшов у море і пішов через Орейську протоку.

Гідарн та його люди повільно піднімалися вгору крутою Анопейською стежкою. Ймовірно, вони знали, де стежка може охоронятися, і розрахували час свого прибуття на вершину таким чином, щоб опинитися там якраз на світанку. Дорогою вони не зустріли ні пікетів, ні висунутих уперед постів. Тисячний загін фокійців, здалеку відчувши наближення персів по шелесту опалого дубового листа під їхніми ногами, схопився за зброю; але перська атака, а головним чином град стріл зігнали фокійців з дороги і відтіснили на схил гори. Як тільки фокійці відступили, перси швидко повернулися на стежку і приступили до довгого спуску, який мав привести їх на морський берег за Альпеном. Звістку про цей обхід Леонід отримав ще вночі і незабаром після світанку спостерігачі, які займали пости на пагорбах, повідомили йому, що фокійці не впоралися зі своїм завданням.

Цар Леонід одразу скликав нараду, на якій одні висловилися за бій, інші за відступ. Остаточне рішення залежало від Леоніда. Наказ, отриманий ним самим у Спарті, був зрозумілий: стояти остаточно, і це, як і його людей, це було справою честі. Фокідці та фіванці залишилися з ним. Всім іншим він наказав відступити. Одна людина відмовилася підкоритися наказу – віщун Мегістій, який на світанку цього дня повідомив про несприятливі знаки. Сам він залишився, відіславши лише свого сина. Не виключено, що на рішення Леоніда прийняти бій вплинув оракул Аполлона, отриманий спартанцями в 481 р. до н. е. Дане рішення не мало ніякого значення для флоту, який у цей день перебував у Артемії і який не мав можливості аж до темряви безпечно поступитися звідти. А до цього моменту, як чудово розумів Леонід, опір при Фермопілах буде вже придушений.

Щоб дати Гідарну час дійти до Альпен, Ксеркс почав наступ лише за годину чи дві до полудня. Перські воїни (яких, згідно з Геродотом, гнали вперед батогами, в чому ми можемо засумніватися) виявили Леоніда і його

людей, що висунулися набагато далі вперед, де прохід розширювався, ніж це було в попередні дні, сутичка була лютою і тривалою. Якщо списи у греків ламалися, вони виймали мечі. Коли Леонід, що відважно бився, упав, за його тіло зав'язалася спекотна січа зі змінним успіхом. Греки змогли відвоювати тіло полководця перед тим, як почули про підхід з тилу загону Гідарна. Після цього вони відступили до поперечної стіни. Тут усі ті, хто ще здатний битися, за винятком фіванців, які стояли окремо і вже здалися, організували останню лінію оборони на пагорбі, захищаючись зубами та руками, доки не були оточені та засипані шквалом металевих снарядів.

Зрозумівши, що над Фермопілами повисла тиша, афінський шпигун у середині того ж дня вислизнув із Трахіна, вийшов на тріаконтері в бухту і приблизно через п'ять годин доставив звістку грекам, що стояли біля Артемісія. Тоді вони смажили зарізану худобу. Ті, кого Леонід відіслав, були вже далеко на півдні, поза досяжністю для перського переслідування. Об'єднані операції при Артемісії та при Фермопілах не відбили перського вторгнення; але жодна людина на той час і не очікувала, що вони могли це зробити. Перські сили зазнали серйозних втрат: на морі – понад п'ятдесят трієр під час бойових дій і дві сотні найкращих перських кораблів під час шторму біля Евбеї, а на суші – добірна перська піхота, включаючи двох синів Дарія, які загинули в останній день. Греки набули досвіду морських битв, який пізніше повинен був зіграти вирішальне значення, і вони не просто стійко трималися проти сил супротивника, що значно перевершували. У Фермопільському проході спартанці продемонстрували свою залізну волю і незламну відвагу, яка надихала інших союзників наслідувати їхній приклад, – відвагу, увічнену пізніше з нехитрою прямоотою.

Тепер саме час звернутися до захоплюючої епіграфічної знахідки, що має відношення до подій, що описуються, – до так званого декрету Фемістокла, напису на стелі пентельського мармуру (з чого можна зробити висновок, що вирізана вона була, ймовірно, в Афінах). Йдеться про постанову афінського народу, який прийняв пропозицію, яку Фемістокл вніс

в еклесію. Камінь був знайдений на Пелопоннесі – у Трезені; тут він, очевидно, був встановлений разом із якимись статуями жінок і дітей, які увічнювали факт евакуації з Афін до Трезен, що згадується у написі⁹⁸. Виходячи з того, що формою літер напис датується кінцем IV або, що більш ймовірно, початком III ст. до н. е., вона була копією, знятою на той час з напису або з якогось документа з Афін. Навіть після того, як ця знахідка була опублікована в 1960 р., дослідники сперечалися про те, чи був зміст тексту виведений в IV ст. до н. е. якимось проафінським пропагандистом з якоїсь вигаданої історії, що передбачає, крім іншого, ще й факт її нав'язування трезенцям, або цей зміст походить з оригінального документа, в якому було зафіксовано якесь рішення, реально прийняте під час перських воєн⁹⁹. Для тих, хто дотримується першої точки зору, цей напис не має важливого значення. З іншого боку, він має велике значення для тих дослідників, хто вважає, що багато рис офіційної та архаїчної мови тут можуть бути пояснені саме автентичним характером запису. Що ж до відсутності дати рішення народних зборів, присутності анахроністичних вставок (наприклад, патроніма), а також вказівки на дем Фемістокла, то це пояснюється тим, що в ході більш ніж двовікової історії збереження цього документа було здійснено як мінімум одну, а можливо, і більша кількість проміжних публікацій, що зробило цей текст ближчим до літературної прози, ніж це було спочатку.

На даній епіграфічній пам'ятці зафіксовано рішення про евакуацію населення, збирання всіх чоловіків призовного віку для ведення морської війни, про розподіл цих людей по 200 кораблях, про призначення двох зон для проведення операцій військово-морськими силами, і, крім того, тут розглядається питання про осіб, що зазнали насамперед остракізму та повертаються з вигнання. Цілком природно, що з самого початку цей декрет пов'язувався зі знаменитою евакуацією, що трапилася після битви при

---

⁹⁸ (Павсаний. 31.7)

⁹⁹

Артемісії, про яку Геродот згадує як про одразу після «звернення»¹⁰⁰; однак згадка про відправлення кораблів до Артемісія, що міститься в самому декреті, показує, що рішення це було прийнято до битви при Артемісії. Не має значення, що з «проголошенням» про евакуацію декрет Фемістокла пов'язують пізні літературні джерела, в яких містяться певні відгуки та майже дослівні цитати з початкової частини нашої епіграфічної пам'ятки, де йдеться про евакуацію. Саме ці автори та їхні попередники якраз і здійснили це перенесення заради сенсаційного ефекту, так само, як вони перенесли постанову про повернення на батьківщину всіх осіб, які зазнали остракізму, на останній момент перед початком війни.

Оскільки декрет відноситься до часу до відправлення кораблів до Артемісія, необхідно розглянути питання про дату прийняття цієї постанови приблизно в червні 480 р. до н. е., коли Еллінський союз планував утримати Фермопіли силою (припинення руху Ксерксової армії, що сталося, через що пелопоннесці, зайняті Карнейським святом і Олімпійськими іграми, виставили меншу кількість військ, неможливо було заздалегідь передбачити), або ж наприкінці вересня 481 р. до н. е., коли Еллінський союз ще не з'явився. На це питання дає відповідь аналіз тексту декрету.

У першій частині декрету немає жодної згадки про «еллінів». Однак, як ми знаємо, саме вони або, вірніше, їх пробули («радники», делегати грецьких міст) прийняли рішення про опір при Фермопілах і в Артемісії і наказали про відправку до Артемісія кораблів¹⁰¹. У декреті всі рішення подаються як рішення афінського народу, а посилання на інші держави міститься в словах «протистояти варвару в боротьбі за їхню власну свободу [? і свободу Греції] разом із лакедемонянами, коринфянами, ... та іншими, які забажають розділити небезпеку»¹⁰². Отже, у зв'язку з цим декрет доречно було б віднести до вересня 481, а чи не до червня 480 р. до н. е. Держави, згадані поіменно, на той час вже були друзями афінян: Спарта як прямо названа мета

---

¹⁰⁰

¹⁰¹ (Геродот. VII. 172-177)

¹⁰²

для Ксеркса; Коринф – як посібник Афін у їхній боротьбі з Егіною; а також Халкіда, держава афінських колоністів, які переїхали в Аттику і боролися за Марафоном. Фраза «та іншими, які забажають розділити небезпеку», мало чим відрізняється від фрази «разом із тими еллінами, які побажали приєднатися», її Геродот використовує при згадці про афінський намір зустріти ворога всією військовою міццю на морі¹⁰³. Рішення було ухвалено перш, ніж було скликано перший з'їзд Еллінського союзу.

У 41-му та наступних рядках декрету флоту ставилося діяти на двох театрах, маючи на кожному з них по сотні кораблів: «...йти на допомогу до Евбейського Артемісія» і «залишатися в очікуванні біля Саламіну та решти Аттики та захищати країну». У червні 480-го не було жодної потреби обороняти Саламін та решту Аттику з сотнею кораблів, оскільки грецький флот мав базуватися біля Артемісія, у водах між перським флотом (про який тоді було відомо, що він знаходиться біля північного узбережжя Егейського моря) і територією Афін. З іншого боку, у вересні 481-го були всі підстави для захисту Саламіну та Аттики, оскільки можна було очікувати на напад егінських кораблів. Справа в тому, що свого піку війна з Егіною досягла в той час, коли у 483/482 р. до н. е. Фемістокл переконав афінян будувати флот проти Егіни, і тривала вона аж до утворення Еллінського союзу, коли «елліни» домовилися про припинення внутрішніх воєн і насамперед війни між Афінами та Егіною. Але навіщо треба було відправляти сотню кораблів до Артемісія у вересні 481-го? Відповідь може полягати в тому, що Артемісій у будь-який момент часу був найкращою позицією для очікування перського флоту, що наближався, а також найкращою висунутою вперед базою для захисту як афінських громадян у Халкіді Евбейській, так і афінян на саламінському театрі військових дій проти персів¹⁰⁴. Було відомо, що військово-морські приготування Персія здійснювала протягом двох років і що канал на Афоні був відкритий, мабуть, вже у вересні 481 р. до н. е.

---

¹⁰³ (VII. 144.3)

¹⁰⁴

Імовірність завдання перським флотом несподіваного удару у вересні 481-го неможливо було ігнорувати.

Рішення про евакуацію населення і про концентрацію всіх сил на військово-морському флоті мало бути винесене, звичайно ж, до основного нападу. Декрет був прийнятий тоді, коли, як каже Геродот, «афіняни вирішили, обговоривши відповідь оракула, зустріти варвара при його русі проти Греції всією своєю міццю на своїх кораблях, послухавшись бога, разом із тими греками, які побажали приєднатися»¹⁰⁵. Саме тоді настав час для евакуації з Аттики (оскільки суша могла залишитися без захисту) на острів Саламін, усієї дрібної та великої рогатої худоби (так само, як і в 431 р. до н.е., коли, без сумніву, ці стада були переправлені на Евбею), рухомого майна та всіх фізично немічних осіб, а також у безпечніше місце жінок і дітей. У зв'язку із закликом всіх здорових чоловіків на військово-морську службу і у зв'язку з тим, що решта населення зазнавала тягот евакуації, в Аттиці припинилися сівба, жнива та обробка землі. Далі, якщо обговорюване рішення було ухвалено лише у червні 480 р. до н. е., збирання врожаю, який зазвичай починався наприкінці травня, в основному мав би вже завершитися і заходи зі збирання частини врожаю, що залишилася, могли бути виконані поспіхом. З іншого боку, якщо рішення було ухвалено у вересні 481 р. до н.е., а евакуація відбувалася взимку, тоді могло взагалі не бути ніякої посівної і ніякого збору зернових в 480-му. Згідно з Геродотом¹⁰⁶, саме це і сталося; річ ось у чому: про афінян говорили, що в 479-му вони «позбавилися двох жнив», тобто врожаїв 480-479 рр. до н. е. Таким чином, евакуація, через яку в Аттиці в 480 р. до н. е. хліб не прибирався, було проведено взимку 481/480 р. до н. е., якщо не раніше¹⁰⁷.

У 44-му та наступних рядках декрету сказано: «...щоб усі афіняни могли одностайно відбити варвара, ті, хто перебували в десятирічному вигнанні, повинні попрямувати на Саламін, і вони повинні чекати там до того

---

¹⁰⁵ (VII. 144.3)

¹⁰⁶

¹⁰⁷

часу, коли народ зможе прийняти рішення щодо них». Цей архаїчний вислів має на увазі тих, які були «остракізовані», розмовне слівце, а пізніше – універсальний термін для позначення тих, кого «черепкували» (тобто вигнали з міста шляхом застосування процедури «суду черепків», остракізму), той факт, що питання про їх статус ще не було остаточно вирішене, вказує, що вони, як і раніше, перебували у вигнанні. Цей заклик повернутися датується у Арістотеля архонтатом Гіпсихіду¹⁰⁸, який більшість дослідників відносять до 481/480 р. до н.е.; крім того, оскільки двоє з остракізму, Арістид і Ксантіпп, на виборах лютого/березня 480-го були призначені стратегами на 480/479 р. до н. е., їх повинні були амністувати за кілька місяців до цього, оскільки вони встигли привернути до себе виборців. Таким чином, цю частину декрету неможливо датувати червнем 480-го, але дуже легко приурочується до вересня попереднього року.

Інші деталі декрету, такі як звернення до богів із благанням про захист міста, вибір місць для евакуації та рішення про те, що скарбниці та жриці мають залишитися, відповідають обом датуванням. Названі винятки показують, що це рішення мало на увазі тотальну евакуацію.

«Всі інші афіняни та чужоземці, які перебувають у зростаючому віці, повинні зійти на [? підготовлені] 200 кораблів і дати відсіч варвару». Про це рішення Геродот пише в уривку, що відноситься до часу до формування Еллінського союзу восени 481 до н.е.¹⁰⁹ Завдання полягало в тому, щоб розподілити масу з 10 тис. чоловіків-воїнів, що відносяться до класів вище фетів, по десяти полках філ і ще приблизно 16 тис. веслярів, головним чином з фетів, посадити на приблизно 80 кораблів, що входили до складу величезного флоту з 200 суден, сукупна чисельність екіпажів яких, включаючи як веслярів і матросів, так і воїнів, мала становити 40 тис. людей, навчених військово-морській справі й мистецтву завдавати таранні удари під час руху кораблів на веслах. У Фулідіда Перікл в одній з промов звертає

---

¹⁰⁸ Афіньська політія. 22.8

¹⁰⁹ (VII. 144.3)

увагу на те, що оволодіння мистецтвом кораблеводіння і технікою морського бою – завдання дуже непросте, що вимагає тривалого тренування. Очевидно, що ухвалити таке рішення лише у червні 480 р. до н. е., напередодні зустрічі з основною перською ескадрою в Артемісії, було б безумством (затримки Ксеркса в Македонії були непрогнозовані). Але для такого рішення у вересні 481-го, коли в запасі були зимові місяці для тренувань, були всі підстави.

Реорганізація людських ресурсів для служби на кораблях мала розпочатися «наступного дня» після ухвалення рішення, завдяки чому вона і була датована. Десяти стратегам як військових міністрів належало призначити 200 «трієрархів» – в архаїчному значенні цього слова, в якому воно вживається також і у Геродота; інакше кажучи, стратегам слід було призначити командирів трієр, кораблі ж між цими капітанами повинні були бути розподілені за жеребом (спочатку слово «трієрарх» означало саме командира трієри; пізніше в Афінах цим терміном позначали людину, яка виконувала особливу літургію – громадський обов'язок за власний рахунок для держави). Особовий склад одного корабля налічував 200 осіб¹¹⁰. Він складався з морських воїнів і веслярів (зазвичай до числа веслярів включалися рульовий та інші). На цьому етапі мав бути доданий третій елемент – підрозділ сухопутного війська. Декрет містить постанову щодо набору цих трьох груп: 1) десять корабельних бійців з офіційного списку осіб віком 20-30 років та чотири лучники на кожен корабель; 2) група кваліфікованих веслярів приблизно з 80 осіб, призначених з маси 16 тис. чоловік портового люду, «для [? забезпечення] двох сотень кораблів»; 3) підрозділ, утворений з особового складу загонів сухопутного війська, «числом сотню» для кожного з 200 кораблів. З декрету ясно, що на той час групи веслярів уже існували, оскільки при призначенні капітанів ці групи шляхом жеребкування мали бути розподілені окремими кораблями, а ім'я капітана і назва загону – записані на кожному кораблі на спеціальній інформаційній дошці, що дозволяло сухопутним військовим підрозділам

упізнавати судна, на які їм належало зійти. Десяти стратегам належало розбити загони сухопутного війська на корабельні команди і публічно проголосити їх «моряками». Процедура могла вважатися завершеною після того, як усі військові загони до трієр, після принесення жертв поіменованим у декреті богам Раді та стратегам належало посадити людей на всі 200 кораблів, щоб розпочати активні дії.

Ця частина декрету особливо цікава досліднику військово-морської історії. Вона показує, наскільки швидко флот міг прирости у розмірі майже втричі. Коли закладалися корпуси нових суден, групи веслярів приступали до тренувань, щоб потім увійти до складу корабельних команд, так що на час спуску кораблів зі стапелів ці групи вже були підготовлені. Кожна група характеризувалася своїм особливим бойовим настроєм та внутрішньою згуртованістю, як екіпажі сучасних «вісімок». На заключному етапі особовий склад сухопутного війська розподілявся таким чином, щоб склад полку, що формується окремою філою, зберігся хоча б частково. Богам було відведено власну роль. Їм належало оберігати місто, його територію за відсутності армії і у відповідь на жертвопринесення, що здійснюються населенням, оберігати від бід новий флот при першому і наступних виходах у море. У декреті називаються за іменами: Зевс Всемогутній, Афіна Ніка (покровителька Афін) та Посейдон Зберігач (Асфалей). Саме вони визначали через жереб, хто потрапить на цей конкретний корабель. Без участі богів нічого не могло відбутися.

Майже через рік у греків з'явився гарний привід для вдячних молитов Посейдону Хранителю і для гордості за афінський флот. Не через те, що він був, безсумнівно, найбільшою грецькою ескадрою, а через відвагу та вправність, виявлені його тренуваним особовим складом. Події при Артемісії очевидно підтверджують, що Фемістокл виявився людиною, здатною проводити рішучу політику, виробляти нову військово-морську програму і при цьому враховувати релігійні вірування свого часу, а також відвагу і чистоту помислів афінського народу. Прийняття цієї пропозиції Піндар

гідним чином оцінив афінський подвиг при Артемісії, «де сини афінян заклали сяючу основу свободи»¹¹¹.

2.2. Вторгнення в Аттику і захоплення Афін

Ксеркс відповідно до перської практики шанобливого ставлення до доблесних воїнів поховав загиблих еллінів біля пагорба, де вони прийняли останній бій, загалом близько чотирьох тисяч, що боролися протягом трьох днів. Виняток він зробив лише для однієї людини – Леоніда. Оскільки Спарта стратила посланців Дарія, Ксеркс застосував до тіла спартанського царя таке покарання, як це був злочинець: йому відрубали голову і посадили на кіл. Втрати самого Ксеркса греки оцінили в 20 тис.; хоча цифра ця, мабуть, занадто завищена, втрати включали дуже багато воїнів з добірних військ царя.

Досі в Північній Греції Ксеркс користувався підтримкою греків завдяки м'якому з ними поводженню. Хоча восени 481 р. до н.е. вони підкорилися його послам, він намагався не допустити протистояння з їхнього боку, і його війська не спустошували їхні землі. Як піддані вони без заперечень надали йому загони піхоти для участі в битві при Фермопілах – з Перребії, Магнесії, Ахеї Фгіотидської, Еніанії та Долопії¹¹², а сини Алева на чолі прославленої фессалійської кінноти їхали верхи. Тепер Ксеркс вибрав іншу лінію поведінки – залякування. Фіванці, що здалися, були громадянами держави, яка спочатку виявила цареві покірність, а потім виступила проти нього зі зброєю в руках; тому на лобі у кожного він випалив, як у раба, царське тавро, почавши з їхнього командира, Леонтіада. Всі греки, які чинили опір або здатні чинити його в майбутньому, підлягали жорстокому поводженню, і з 22 вересня, коли військо рушило далі на південь, у нього, можна сказати, були розв'язані руки. Одна колона, що йшла внутрішньою дорогою через Дориду,

---

¹¹¹ Піндар (Фр. 77)

¹¹² (VII. 185)

спустила країну фокійців, грабуючи і спалюючи міста, храми і сільські поселення, винищуючи цілі стада і вирубуючи дерева, гвалтуючи жінок¹¹³. Частина колони займалася пограбуваннями у східному напрямку, переслідуючи біженців і перейшовши через перевал, який вів до Дельфів.

Громадяни Дельф тікали. Однак тлумач божественної волі, профет, разом із шістдесятьма чоловіками залишився в священній ділянці Аполлонового храму, сподіваючись, можливо, на те, що Ксеркс, подібно до Дарія, забажає виявити повагу до Аполлона і до його служителів. Перські воїни були помічені, коли спускалися від перевалу, а потім піднімалися по крутому схилу гірської долини до священної ділянки Афіни Пронеї, богині підходів до святилища. Але далі воїни не пішли. Дельфійську версію того, що там сталося, передано Геродотом¹¹⁴. Коли дельфійці запитали бога, він відповів, що сам зможе захистити своє надбання, і, коли перси наблизилися, його священна зброя чудово перемістилася з внутрішніх покоїв храму і виявилася складеною на землі. Потім, тільки-но перси наблизилися до священної ділянки Афіни Пронеї, як «з неба на них ударили блискавки, дві гірські вершини відірвалися від Парнаса і обрушилися зверху на них, вразивши багатьох, а з храму Пронеї долинали гучні вигуки та бойові кличі». Перси бігли, переслідуювані привидами двох місцевих героїв (як у битві при Марафоні) і дельфійцями, що вийшли з укриттів. В історію з блискавками і панікою, що охопила персів, у ті часи вірили всюди, Геродоту навіть показали дві скелі, що впали з Парнаса на персів .

Ксеркс послав уперед до Беотії кількох македонських командирів, відібраних царем Олександром, що входили в оточення Ксеркса. Вони зі своїми загонами мали взяти під контроль ті міста, які у 481 р. до н. е. виявили покірність, і тепер не відправили своїх ополчень до Фермопіл; присутність цих македонян уберегла Беотію від долі, що спіткала Фокіду. Пощаджені були навіть Фіви; справа в тому, що для Ксеркса це місто являло собою

---

¹¹³ (VIII.33)

¹¹⁴

важливу базу, а проперсидське угруповання, очолюване Аттагіном і Тимагенідом, яке прийшло тепер до влади, викликало довіру. Однак Феспії та Платеї були віддані на пограбування та руйнування. Біженці з цих міст розвіялися по Мегариді та Аттиці, прагнучи потрапити за Істм.

Друга перська колона, що супроводжувалася обозом, пройшла узбережжям через Локри, чие населення пощадили, і з'єдналася з рештою армії в Беотії. Після цього військо увійшло до Аттики, де, не зустрівши жодного опору, взялося за руйнування храмів і поселень. 27 вересня перси були вже у безлюдних Афінах. За винятком невеликої групи людей на Акрополі, зникли усі жителі. Залишилися лише охоронці священної скарбниці Афіни, і навіть ті, хто через крайню бідність на переправи морем; вони заблокували вхід, влаштувавши загороду з колод, яка, як вони думали, стане тією самою «дерев'яною стіною», про яку було сказано в оракулі Аполлона. Перси зайняли пагорб (він називався Ареопагом) навпроти входу і запалили барикаду за допомогою запальних стріл (при розкопках тут знайдено кілька наконечників стріл), проте оборонці відбивали всі атаки, скочуючи вниз схилом величезне каміння. Умови здачі, запропоновані на службі у Ксеркса Пісістратидами, були відхилені, і сам Великий Цар, згідно з Геродотом, «довгий час був у скруті». Однак наступного дня все швидко закінчилося. Декілька персів вилізли по стрімкій скелі і так потрапили на Акрополь. Деякі із захисників вважали за краще загинути, скинувшись вниз з крутого урвища, ніж залишитися живими і побачити своє місто поневоленням; інші забігли всередину святилища Афіни, де їх безжально перебили.

Того ж вечора храми на Акрополі були розграбовані і все, що могло горіти, спалено; та ж доля спіткала і саме місто. Ксеркс виконав перше завдання карального походу – зруйнував Афіни. Він відправив вісника повідомити про успіх двору в Сузах. Це було 28-го числа.

Тим часом перський флот залишався в Пагасейській затоці та в Орейській протоці протягом шести днів після битви при Артемісії, роблячи ремонт кораблів та отримуючи підкріплення, які прибували з грецьких

прибережних островів – аж до Теносу на півдні. Орей (Гістія) використовувався як база. Це місто пощадили, оскільки воно саме відчинило ворота і при владі в ньому знаходилася, безперечно, проперська партія. Але в основній своїй масі евбеїці і раніше не виявили покори, і тепер не підкорилися, тож більшість сіл і сільських садиб були спустошені грабіжницькими нальотами. 26 вересня флот взяв курс на південь і почав рух через Еврип і далі, навколо мису Суній, при цьому загони, що висаджувалися на берег, здійснювали набіги на приморські поселення і підпалювали храми. Пройшовши 300 км, перські кораблі стали на якор уздовж довгого пологого берега біля Фалера. Завдяки проведеному ремонту та прибулим підкріпленням перси мали тепер таку ж кількість бойових суден, якою володіли в Македонії¹¹⁵; однак серед втрат виявилось багато кораблів і команд найкращої якості, а підкріплення з грецьких островів не завжди викликали довіру. Цього дня Ксеркс, радившись із командирами, виробив план найближчих дій.

Елліни, що прийшли до Фермопіл, борючись і гинучи там, сподівалися на підхід підкріплення. Їм сказали, що їхній загін – це лише авангард¹¹⁶, і після прибуття туди Леонід відправив гінця з вимогою термінової допомоги; є підстави вважати, що Анопейську дорогу у разі підходу підкріплень можна було б утримати. Війська, що відступили за наказом Леоніда, сподівалися зустріти цю допомогу в Беотії або в Аттиці. Але там нікого не було. Рада Еллінського союзу та його держави-члени не змогли виконати своїх обіцянок¹¹⁷. У ніч після битви грецький флот залишив Артемісій; коринфяни йшли першими, афіняни останніми. Фемістокл наказав залишати на камінні біля джерел прісної води на північному березі Евбеї написи, що спонукали греків з перського флоту до втечі або до того, щоб ті боролися не на повну силу; він вважав, що коли перські кораблі зупиняться в цих пунктах для поповнення запасів питної води, такі послання, можливо, спровокують

115

116

117 (VII.206)

розбіжності у флоті і навіть призведуть до випадків дезертирства. При проходженні грецького флоту через Еврип на борт було взято домочадців і рабів афінських поселенців у Халкіді, а платейці, які входили до складу команд, висадилися на берег, щоб приєднатися до свого народу. Головна надія на те, що в Беотії збереться велике еллінське підкріплення, не виправдалася¹¹⁸, і незабаром було підтверджено, що лінію оборони почали зводити не на північ від Аттики, а впоперек Істма. Опинившись у такій ситуації, афіняни попросили, щоб флот став на рейді біля Саламіна, і це було зроблено ввечері 21-го числа.

Афіняни увійшли до своїх гавань на материку. Коли стратегам повідомили про становище, вони скористалися правом, що дозволяло їм у надзвичайній ситуації оголосити через глашатаїв про те, щоб кожен як міг рятував своїх дітей та домочадців¹¹⁹. Це не було заздалегідь спланованою евакуацією, хоча флот, звісно, сприяв її проведенню; це була безладна втеча тих, хто, відповідно до декрету Фемістокла, не скористався можливістю піти раніше або тих, хто виявився надмірно оптимістичний і повернувся із тієї першої евакуації. Тепер вони не могли швидко покинути місто, про що попереджав, як вони пам'ятали, оракул Аполлона.

Жриця Афін, до всього іншого, оголосила про новий знак, що вселяв жах. Величезна змія, що охороняла храм Афін на Акрополі, раніше завжди поїдала медовий коржик, який їй приносили як жертву; цього ж разу корж залишився недоторканим. Це був зловісний знак, оскільки народ довірив захист міста та його землі Афіні як своїй покровительці, і тепер більшість вирішила, що богиня також покинула місто¹²⁰. Дотримуючись декрету Фемістокла, зберігачі священної скарбниці Афін мали залишитися, але жрицям, чий обов'язок зводився до обслуговування богині, тепер, незважаючи на декрет, було дозволено піти. Очевидно, за шість діб основна маса біженців досягла Трезена, жителі якого зібрали кошти для полегшення

118

119 (Аристотель. Афінська політія. 23.1)

120

долі прибулих афінян; деякі переправилися на Егіну, ще хтось – на Саламін, частина піти не встигла¹²¹.

Іншою причиною заходу афінських кораблів у свої гавані було те, що Афінська держава мала вирішити, що робити за обставин, що склалися¹²². Роль Ареопага, чий авторитет ґрунтувався на довгій традиції та на впливі в релігійних питаннях, у кризовій ситуації різко зросла, так що була прийнята його порада – стати і прийняти бій при Саламіні, «божественному Саламіні» оракула. Потрібні були додаткові суднові команди, щоб посадити на кораблі платейців, і Ареопаг роздобув гроші, можливо, взявши їх зі скарбниці Афіни на Акрополі, і завербував людей за вісім драхм на людину¹²³. Кораблів було достатньо, оскільки з жовтня 481 р. до н. е. Афіни побудували велику кількість трієр до тих двох сотень, що згадані в декреті Фемістокла, а пошкоджені судна замінили¹²⁴.

Коли афінська ескадра переправила всіх, хто евакуювався у безпечне місце, вона приєдналася до решти грецького флоту біля Саламіну. Тим часом резервний флот Еллінського союзу, який був у Трезені, також вирушив до Саламіну. Про сміливе рішення афінян зупинитися і дати бій при Саламіні повідомили, звичайно, Еврибіаду, командувачу об'єднаних флотів, і 27-го числа, коли надійшла звістка про вторгнення перської армії в Аттику, була скликана військова рада. На ній воєначальники міст мали доповісти свою думку¹²⁵, і не дивно, що більшість висловилося за відступ і бій біля коринфського Істма, де сухопутне військо збиралося тримати оборону. Воєначальники сперечалися аж до вечора 28 числа, коли стало відомо про захоплення Акрополя. Це викликало панічні настрої. Афіна та інші боги, як здавалося, кинули спільну справу греків і відмовилися захищати місто від варварського вторгнення. Деякі капітани залишили пораду, поспішили на свої кораблі та підняли вітрила. Недвозначний настрій більшості змусив

---

¹²¹ (IX.99.2)

¹²²

¹²³

¹²⁴ (Геродот. VII. 144.2)

¹²⁵ (VIII.49.1)

Еврибіада ухвалити рішення про те, що флот дасть бій при Істмі. Нарада закінчилася за темноти.

Пелопоннесці, хто не збирався здаватися персам, завжди розглядали Істм як найкращу лінію оборони; саме ця переконаність, поза сумнівом, пояснює неприйняття порадою Еллінського союзу рішення про посилення угруповання при Фермопілах. Варто було армії Ксеркса наблизитися до Фермопільського проходу, як пелопоннесці у війську Леоніда відразу ж захотіли відступити до Істму¹²⁶, і з приходом звістки про падіння Фермопіл, рада Еллінського союзу вирішила тримати оборону на лінії Істма. З військової точки зору в цьому був здоровий глузд, оскільки північний кордон Аттики мав значну протяжність і був уразливий у кількох місцях, до того ж не існувало ніякої зручної бази, звідки грецький флот міг би захищати північно-східне узбережжя Аттики. Однак це рішення було жорстоким по відношенню до Афін і Мегар. Жорстокість посилювалася ще й його пізнім прийняттям, настільки запізнілим, що біженцям довелося махнути рукою на значну частину свого майна. Право приймати рішення на морі рада залишила за Еврибіадам.

Коли грецький флот був зайнятий відходом до Саламіну, надійшла звістка про початок робіт зі зміцнення Істма¹²⁷. «Багато десятків тисяч» людей були покликані з пелопоннеських держав, які не бажали підкорятися персам: Коринфу, Сікіону, Фліунту, Епідавру, Трезену, Герміони, Еліди, всієї Аркадії та Лакедемонії (включаючи Месенію). Вони стали табором на Істмі під керівництвом Клеомброта, спартанського царя, наступника свого брата Леоніда. Інші держави – Аргос з Орнеями та Кінурією, Клеони, Немєя та міста між Елідою та Месенією – не робили ніяких дій. Геродот правильно описує їх як «мідійних» («співчували мідійцям», тобто персам). Для військ, що рухалися до Істму з півночі, найдовший і найважчий шлях пролягав узбережжям Коринфської затоки, найкоротший, але також важкий – через

---

¹²⁶ (VII.207)

¹²⁷ (VIII.40.2)

Скіронові скелі, що виходили на Саронічну затоку, а високий, але відносно легкий шлях по сідловині гірського ланцюга Геранії перетинав територію, незручну для кінноти. Загони Клеомброта зруйнували «Скіронову дорогу» і були, ймовірно, готові утримувати сідловину гори Геранії, а також інший шлях, що йшов уздовж берега. Але це були лише передові пости перед головною лінією оборони – стіною, яку пелопоннесці почали зводити з каменю та цегли, посилювали колодами та ущільнювали піском; вона перетинала Істм у найвужчій частині, там, де дві затоки розділені відстанню в сім з половиною кілометрів¹²⁸. Оскільки це будівництво було залишено на останній момент, люди працювали день і ніч без будь-якого перепочинку¹²⁹; річ у тому, що пелопоннесці не вірили у здатність грецького флоту затримати наступ перської армії. Швидше за все, вони очікували, що флот відійде до Кенхреїв (корінфський порт на Саронічній затоці) і підтримає сухопутні сили, що обороняли б Істм. Саме це рішення і ухвалив Еврибїад із настанням сутінок 28-го числа.

---

¹²⁸ (Діодор. XI. 16.3)

¹²⁹

Розділ 3. Битва при Саламіні

3.1. Підготовка сторін до бою та його хід

Воєначальники грецьких міст, які брали участь у військовій раді 27 і 28 вересня, були стривожені деякими подіями, що сталися за ці дні. Зокрема 27-го числа сухопутне угруповання перських військ розпочало зведення моста впоперек Саламінської протоки, у її вузькому місці між островом і Аттикою; починався він біля Гераклея, священної ділянки Геракла. Цією інформацією ми зобов'язані Ктесію, чю працю, ймовірно, використовували як джерело і Страбон, і Арістодем¹³⁰. Перший датує будівництво цієї греблі часом до бою, а другий згадує Гераклів. Страбон визначає це як «переправу на Саламін»; говорить про переправу через протоку Есхін, а Страбон вказує її ширину – «близько двох стадій», що, ймовірно, становило протяжність між острівцем на аттичній стороні та островом Айос-Еорьос (насправді тут відстань більше двох стадій). Це те саме місце, де переправа діє до сьогодні і де вона мала функціонувати вже тоді, оскільки будь-яка хвиля, що накочується з південного сходу, спадає в цьому місці протоки. Таким чином, священна ділянка Геракла була на території сучасної Перами. Безперечно це було найкраще місце для зведення дамби; річ у тому, що найкоротша і водночас найменш глибока ділянка водної поверхні знаходиться якраз між цим острівцем і островом, персидське ж військо знало в цій справі толк, зовсім недавно воно будувало хвилеломи для захисту Афонського каналу. Про греблі Геродот згадує тільки після битви¹³¹, оскільки це будівництво він сприймав як свого роду маневр, що відволікає, блеф, який потрібен був Ксерксу, щоб замаскувати власний відступ. Набагато правдоподібніша версія про те, що це був серйозний захід, розпочатий до битви і який продовжувалося після її закінчення. Ксеркс мав намір скористатися

---

¹³⁰ (Фр. 26)
Страбон (395)
Арістодем
¹³¹

віддаленістю грецького сухопутного війська, що знаходився на Істмі, за 80 км, і для захоплення бази грецького флоту перекинути на острів частину перської армії. Разом з тим після завершення будівництва дамба могла замкнути греків в Елевсінській бухті, якби вони не захотіли піти в східному напрямку перед значно перевершуючим і числом, і швидкістю перським флотом. Вигляд дамби, що почала зводитися, переповнив командирів почуттям тривоги – поразка на морі або ув'язнення в Елевсінській бухті могло перетворити для них Саламін на пастку¹³². Перси використовували своїх чудових лучників для прикриття вогнем будівельників греблі; греки, у свою чергу, також використовували лучників, котрі стріляли з кораблів.

Вранці 28-го числа перський флот прибув до Фалеру, а опівдні, вийшовши з Фалера, вишикувався в бойовий порядок, витягнувшись на 8 км між Піреєм і Саламіном, на південь від острова Ліпсокуталі. Греки відмовилися від битви, ставши на якір у протоці, проте агресивний настрій ворожого флоту був очевидним. Увечері того ж дня впав Акрополь. Того ж вечора перська сухопутна армія рушила на Пелопоннес¹³³. Сигнал про це, ймовірно, подали розвідувальні варти греків, залишені на горі Егалеос, і воєначальники зрозуміли, що противник вже наступного дня може захопити берег Елевсінської бухти та вузької протоки поблизу Мегар. Грецькі командири мали розуміти, що, як і з Артемісієм, Ксеркс, щоб перекрити вузьку протоку біля Мегар, може відправити ескадру навколо острова в західному напрямку.

Зважаючи на ці страхи, проаналізуємо становище грецького флоту. Він налічував 379 трієр, зібраних з більшої кількості місць, ніж флот при Артемісії, та 7 пентеконтер¹³⁴; було також багато допоміжних суден. Чисельність особового складу перевищувала 80 тис., і, крім того, на острові, крім місцевого населення, були евакуйовані. Запасів зерна, заготовлених заздалегідь, могло вистачити на якийсь час.

132

133

134

Ймовірно, еллінські кораблі стояли всередині Саламінської протоки (подібно до суден, що вийшли з ладу), а піщані пологі береги дозволяли на ніч витягувати трієри на сушу. Айос-Еорьос і маленький острівець біля Аттичного узбережжя були більшими, бухта Амбелакі, розташована на південній стороні від античного містечка Саламін Еврибіада мала зробити вибір: або тієї ж ночі крадькома знятися звідси і прибути до Істму, або дати бій перському флоту, але не у відкритому морі, а на вузькому просторі протоки, якщо, зрозуміло, вдасться заманити сюди супротивника. Не викликало сумнівів (цитуючи слова Геродота, вкладені ним у уста Фемістокла), що бій у вузькій протоці був кращим для еллінів, а у відкритому морі – для персів. Еврибіад, як ми бачили, з настанням сутінок вирішив вислизнути звідси, щоб уночі прибути до Істма.

Фемістокл виношував інші плани і не збирався від них відмовлятися. Хоча на військовій раді він залишився на самоті, але оскільки ескадри афінян та афінських колоністів з Халкіді налічували 200 трієр¹³⁵, значить, під його командою знаходилося понад половина всіх кораблів. Без них грецький флот взагалі не зміг би протистояти персам. Фемістокл здійснив візит Еврибіаду і, ймовірно, пустивши в хід цю загрозу, переконав того знову скликати пораду¹³⁶. Відбулася гостра суперечка (оповідання Геродота хоч і фіктивне, але в ньому викладаються питання, що стосуються справи), наприкінці якої Еврибіад оголосив про своє рішення: залишитися на місці і прийняти бій; командири підкорилися. За ніч все підготували до того, щоб приступити до дій вже вранці наступного дня, і на Егіну була відправлена трієра за образами Еака та Еакідів як небесних заступників¹³⁷. Але вже після розпуску наради, коли матроси дізналися, що їх чекає, пелопоннесці, що знаходилися серед них, мало не підняли заколот, так що раду довелося збирати ще раз. До світанку залишалася щонайменше година.

135

136

137

Фемістокл, бачачи, що Еврибїад вагається і може змінити рішення, спробував унеможливити саму можливість відступу. Він відправив довірену людину, свого раба на ім'я Сїкін (пізніше отримавши громадянство у Феспїях і тому названого у Есхіла елліном) з дорученням домогтися аудієнції у Ксеркса і від імені афїнського полководця повідомити того, що в непроглядній темряві (до сходу місяця, о 2 годині ночі) мають намір таємно залишити на веслах свої позиції¹³⁸, так що у Ксеркса з'являвся реальний шанс застати їх роз'єднаними і навіть боротися один з одним¹³⁹. Поки Сїкін виконував це доручення, Фемістокл повернувся на зібрання, де його підтримували тільки Егіна й Мегари; суперечка затяглася глибоко за північ. Незадовго до сходу місяця Фемістокла викликав для поради Арістид, який щойно прибув з Егіни і по дорозі бачив перські кораблі поблизу західного берега острова. Фемістокл відправив Арістида на раду, щоб той розповів присутнім про оточення еллінського флоту. Більшість воєначальників йому не повірили. Незабаром, ще до сходу місяця, теноський корабель, що був у складі перського флоту, перекинувся на бік греків і приніс вичерпні відомості про плани персів. Суперечки припинилися. Кожен почав готуватися до битви, а тут якраз повернулася трієра з образами Бака та Еакідів. Ці герої могли допомогти еллінам вирватися з пастки, в якій вони опинилися.

Перси незмінно сподівалися на те, що розбрат між греками обернеться можливістю прориву їхньої оборони, і це, здавалося, вже сталося при Фермопілах, коли основна частина військ кинула Леонїда в бїді. Ксеркс поспїшив розвинути успіх. Міста та сільські садиби у Фокїді, на Євбеї, а потім і афїнський Акрополь були охоплені вогнем, розпочалися роботи з будівництва дамби біля Гераклея, а 28-го числа основні сухопутні сили висунулися у напрямку на Пелопоннес. Востаннє флот завдав удару по кораблях супротивника при Артемїсії. Наступного дня після захоплення

---

¹³⁸ (Есхіл. Перси. 355-360)

¹³⁹

Фалера сухопутною армією флот, який отримав ремонт і підкріплення, прибув у повному складі, ймовірно, у кількості 1427 бойових кораблів¹⁴⁰. Опівдні того ж дня перси запропонували дати морську битву. Таке швидке перекидання військ та агресивний натиск були розраховані на придушення морального духу грецького флоту, відрізаного тепер від сухопутних сил, а також на створення ситуації, за якої, коли справа дійде до бою, більшість еллінських кораблів поставлять вітрила і підуть геть, як у 494 р. до н. е. трапилося при Ладі¹⁴¹. Справді, небажання греків вступати в бій опівдні 28-го числа, яке контрастує з їхньою ж готовністю боротися протягом трьох днів при Артемісії, можна було б пояснювати як знак того, що вони вже були розколоті, і така інтерпретація недалеко від істини.

Перський флот повернувся на базу до Фалера для вечері, коли сюди прибув Сікін і повідомив те, що повинен був повідомити¹⁴². Все підтверджувало очікування Ксеркса: деморалізація грецького флоту, розбіжності між його загонами, і навіть упевненість, що до бою готова лише незначна частина військово-морських сил еллінів. Ксеркс повірив у те, у що хотів повірити. Він склав план із захоплення еллінського флоту та острова Саламін. Ескадра з 200 єгипетських кораблів відразу ж вирушила навколо західного узбережжя острова із завданням патрулювати західну бухту вузької частини Саламіну, перерізати для греків можливість сполучення з Егіною, а також утримувати протоку біля Мегар¹⁴³. Вийшовши в море близько 20.00, головні кораблі мали досягти протоки приблизно до 2.30 ночі і таким чином отримати можливість перехоплювати там будь-які грецькі судна, які вийшли б зі своєї бази після 23.30¹⁴⁴. Тому було важливо не злякати грецький флот і не підштовхнути його до втечі до цього часу. Відповідно до цього плану, основний флот повинен був вийти опівночі із завданням закрити східні

140

141

142 (Есхіл. Перси. 355-376)

143 Перси. 368; Геродот.; Плутарх. Фемістокл. 12.5; Діодор. XI. 17.2

144

ворота з Саламінської протоки і перерізати шляхи виходу у відкрите море¹⁴⁵. Якби хоч одне грецьке судно втекло через якусь лазівку, винні були б обезголовлені. Загін добірної перської піхоти чисельністю близько 400 чоловік отримав наказ сісти¹⁴⁶ в човни і висадитися на острів Псітталія, «що лежить між Саламіном і материком», щоб «перси могли рятувати своїх товаришів або добивати ворогів, коли в розпал морського бою сюди занеситиме людей і уламки кораблів (бо острів цей лежав якраз на шляху майбутньої битви)». Вихід основного флоту і висадка на острів здійснювалися в повній тиші, щоб греки до 2 годин опівночі, коли зійде місяць, не помітили жодних пересувань. За ніч був встановлений «трон» для Ксеркса, з якого він міг би спостерігати за діями своїх сил і за боєм, який мав почати безпосередньо перед Псітталією.

Перси чудово розуміли, що будь-яка частина грецького флоту, яка наважиться боротися, робитиме це на максимально вузькому водному просторі, тобто у вигині протоки між Айос-Еорьос і невеликим острівцем, а не на ширшому просторі на схід від цього місця і не на південь від Ліпсокуталі. Як відомо з Есхіла, наступного дня Ксеркс споглядав знищення своїх воїнів на Псітталії.

За Геродотом, цар сидів «біля підосви гори Егалеос, навпроти Саламіну»¹⁴⁷, а згідно з письменником IV ст. до н. е. Фанодемом, «над святилищем Геракла, там, де острів відокремлюється від Аттики вузькою протокою»¹⁴⁸. Таким чином, Псітталія має бути ототожнена з островом Айос-Еорьос; «трон» Ксеркса знаходився на висоті 57 м над рівнем моря біля вигину Саламінської протоки над Гераклеєм, звідки було чудово видно все, що відбувалося на Псітталії. Необхідно також брати до уваги відомий за часів Геродота оракул, який, як вірили, передбачив становище перського флоту в день Свободи: «Коли їхні кораблі наведуть міст [по воді] до

---

¹⁴⁵ Перси. 365-367

¹⁴⁶ (Павсаній. 1.36.2)

¹⁴⁷

¹⁴⁸ Плутарх. Фемістокл. 13.1

священного берега із золотим мечем Артеміди та до Кіносури морської», тобто від Аттичного узбережжя до Артемісія, святилища поселення Саламін, і мису Кіносура («Собачий хвіст»)¹⁴⁹.

Плани Ксеркса були вже виконані, коли греки щось про них дізналися. Частина планів розкрив Арістид, але сталося це надто пізно, щоб хоч якась частина кораблів могла бігти через Мегарську протоку. Потім капітан тіноської трієри, який перейшов на бік еллінів, повідомив про диспозицію основного перського флоту та про відправлення єгипетської ескадри, але нічого про висадку загону на Псітталію. Справа в тому, що цю операцію було проведено, як ми можемо припускати, не з військово-морської бази у Фалері, а з табору сухопутної армії, що знаходився біля святилища Геракла. Позицію передової лінії перського флоту Геродот описує так: «...з одного боку, західне крило висунулося вперед, загинаючись до Саламіну», а, «з іншого боку, ті, хто був навколо Кеосу та Кіносури, також виступили строем». Таким чином, західний фланг розташовувався неподалік берега Аттики і загинався до міста Саламіну. Інший фланг і центр знаходилися поблизу невеликого острова Талантонісі (очевидно, Кеос) і біля мису Кіносура. Завдання полягало в тому, щоб перехопити будь-який із грецьких кораблів, які могли спробувати вислизнути під покровом ночі, тримаючись близько до того чи іншого берега. Перський флот у повному складі, рухаючись на веслах розімкненим строем і всю ніч займаючись побудовою бойової лінії¹⁵⁰, заповнив собою протоку, аж до Муніхії¹⁵¹. Про бойові порядки флоту повідомив і капітан тіноської трієри: флот мав намір увійти в протоку і до ранку просунути до вигину, до того місця, в якому Ксеркс міг бажати вступити в бій, якби взагалі потрібен якийсь бій.

Еврибїад, схоже, прийняв план бою, запропонований Фемістоклом. Висновок про те, яким був цей план, ми можемо зробити на підставі попереднього полководницького досвіду Фемістокла, а також того, що

---

¹⁴⁹

¹⁵⁰ Перси. 382

¹⁵¹ (VIII.76.1)

сталося потім. Перша битва при Артемісії показала йому, що при сприятливому для греків розташуванні двох флотів тактика еллінів цілком могла мати успіх, а третя битва при Артемісії – якщо їх флот потрапляв хоча б у часткове оточення набагато більш численним і швидшим перським флотом, він міг або зазнати жорстокої поразки, або загинути повністю. Тому для Фемістокла було дуже важливо боротися на вузькому водному просторі, що саме по собі запобігло оточенню і нівелювало нерівність сил. Було б ще краще, якщо всередині цього вузького простору греки мали більше простору для маневру, ніж їхні опоненти, наприклад, побудувавши стрій півмісяцем, і могли використати своє вміння завдавати таранових ударів. То справді був найважливіший тактичний інструмент. Фемістокл здійснив програму будівництва 200 нових трієр і натренував їх команди веслярів на таку стартову швидкість і таку швидкість повороту («зміна курсу»), які були необхідні для переваги в таранному бою. Ці трієри будувалися не для того, щоб брати на борт велику кількість морських піхотинців, як перські кораблі. Річ у тому, що палуби на грецьких трієрах не настилялися суцільно від одного фальшборту до іншого (тобто настил йшов уздовж кожного борту)¹⁵². На відміну від палуб ворожих кораблів, вони, швидше за все, були відносно низько розташованими настилами в середній частині судна (тобто не в носовій частині і не на кормі), були міцно збиті і розташовувалися нижче, тобто ближче до вантажної марки (вантажна марка, або лінія Плімсоля – знак, що наноситься на бортах корабля з метою показати мінімально допустиму висоту надводного борту з урахуванням району плавання, солоності води та пори року); на відміну від перських кораблів з їх високо розташованими палубами, високими кормами¹⁵³ та великою кількістю воїнів на цих палубах, названі конструктивні особливості робили такі трієри більш стійкими та маневреними при русі на веслах у бурхливому морі. Справді, у цій битві на афінських трієрах знаходилося лише по чотири лучники і по

---

¹⁵² (Плутарх. Кімон. 12.2; Фулідід. 1.14.3)

¹⁵³ (Плутарх. Фемістокл. 14.2)

чотирнадцять корабельних бійців, тоді як перські судна, ймовірно, мали на борту по 20 солдатів того народу, який цей корабель поставив, і по 30 відмінних воїнів з перської, мідійської та сакської піхоти¹⁵⁴.

Оскільки Фемістокл бився у рідних водах, він був знайомий з особливостями місцевих вітрів та хвиль. Ніч з 28-го на 29-е була досить тихою, щоб перський флот міг вийти в море на веслах і аж до сходу сонця рухатись тільки таким чином. До цього моменту повіяв південний вітер – сироко, звичайний у вересні, а Фемістокл чудово знав, що за кілька годин або близько того його пориви почнуть міцніти і з боку моря прийде хвиля. Зазвичай опівдні сироко змінюється на вітер із заходу або на майстро бунентіс, або на справжній майстро, який є скоріше північним, ніж західним вітром.

План Фемістокла полягав у тому, щоб заманити перський флот до Саламінської протоки. Послання, передане Сікіном, дало бажаний результат – до сходу сонця перський флот був біля входу в протоку біля мису Кіносура. Щоб перси не зупинилися на підході між Кіносурою та узбережжям Аттики, а втягнулися безпосередньо у вузьку частину протоки, Фемістокл мав змусити їх думати, що грецький флот фактично розділений і готовий спливати геть, частково чи цілком. Коли він переконався, що головні кораблі персів просунулися в горловину протоки, йому залишалося придумати таку побудову для свого флоту, яка б повною мірою задіяла смертоносні тарани¹⁵⁵. Яким чином Фемістокл здійснив бажане?

На світанку грецькі воєначальники звернулися з промовами до воїнів своїх національних загонів¹⁵⁶. Судна були спущені на воду, команди і корабельні бійці зійшли на борт, і трієри, змахнувши веслами, в деякому безладді відчалили від берега в північному напрямку, будучи поза увагою аж ніяк не для Ксеркса, який високо сидів на своєму «троні», а для перського флоту, що наближався. На задоволення Ксеркса, загальне враження метушні

154

155 (Есхіл. Перси. 278-279, 336)

156

та безладної втечі посилювалося завдяки групі з сімдесяти кораблів, які ще до того, як повіяв вітер, підняли вітрила і поспішно попрямували до Елевсинської бухти¹⁵⁷. Ксеркс та його оточення не бачили жодного резону зупинити наступ своєї флотилії, що входила на веслах у вузький водний простір. Згідно з одним свідченням, він сам віддав такий наказ (Діодор. XI. 18.3).

На зорі стрій перського флоту почав ущільнюватися. Фінікійці займали праве крило ближче до аттичного берега, іонійці – лівий фланг біля мису Кіносура, а представники інших народів – центр (таку побудову має на увазі Есхіл, говорячи про «три колони»)¹⁵⁸. Коли ця щільна маса бойових кораблів наблизилася до входу в протоку, передова лінія приблизно з дев'яноста кораблів, що йшли в одну шеренгу, розтяглася на ширину близько 1600 м, при цьому остання з тринадцяти корабельних шеренг стояла від неї на відстані близько 800 м. Лівий фланг запізнювався через затор при обході мису Кіносура, праве ж крило просувалося вперед набагато швидше, так що по відношенню до берегів з кожного боку лінія фронту стала скошеною. Під час цього висування перси не бачили ворожого флоту, оскільки греки перебували у північній частині протоки, поза видимістю противника, вибудовуючи свої власні бойові порядки. Їхня побудова, судячи з усього, мала десять колон, з швидкою егінською трієрою на чолі кожної; ширина фронту сягала 300 м, а глибина ладу – до 2 км. Кожна колона складалася з 31 судна, що у сумі дає 310 кораблів¹⁵⁹. Справа в тому, що загін із 70 кораблів пішов у північному напрямку, до Елевсинської бухти, для захисту грецького флоту з тилу на випадок, якщо ворожа ескадра, яка, як було відомо, вже досягла протоки біля Мегар, тепер почала б наближатися до північного входу в Саламінську протоку.

---

¹⁵⁷

¹⁵⁸ Перси. 366

¹⁵⁹ Перси. 338-340

Наступну стадію описує Вісник у «Персах»¹⁶⁰, ніби ставлячи себе на місце моряка з головного перського корабля, коли той повільно входив через горловину протоки у його вузьку частину.

Десять головних кораблів («праве крило» в «Персах») підійшли на веслах до мису Тропеї на північній стороні бухти Амбелакі, і потім весь інший бойовий порядок, що опинився тепер у полі видимості перського флоту, що наближався, сповільнив хід і зробив розворот ліворуч, щоб перебудуватися, мабуть, у чотири лінії у формі півмісяця, один кінець якого йшов назад, аж до маленького острівця поряд з Гераклеєм. Тепер грецький флот займав ту позицію, яка описана у Діодора: «... вони відпливли і зайняли вузьку протоку між Саламіном і Гераклеєм»¹⁶¹. Егінці разом з Еврибіадам та лакедемонськими кораблями опинилися на правому фланзі; афіняни займали ліву половину бойової лінії; інші контингенти перебували на правому крилі, ближче до центру¹⁶². Коли перси разом із фінікійцями, які перебували на чолі лінії, яка відхилилася праворуч від наміченого раніше курсу, сповільнили хід, грецький флот почав табанити, тобто веслувати назад, тримаючи носи кораблів зверненими у бік ворога, і тим самим спровокував фінікійців просунутися ще далі у вузьку частину протоки. Цей маневр найдовше виконували афіняни, що знаходилися прямо навпроти фінікійців¹⁶³, передові кораблі яких відірвалися від задніх ліній, оскільки тепер між ними виявився маленький острівець. Тим часом решта перського флоту в деякому сум'ятті продовжував заповнювати вузький водний простір¹⁶⁴; ні про який відступ не могло бути й мови. Всередині цього простору головні лінії обох флотів вже майже зіткнулися один з одним носами, коли вітрова хвиля, очікувана Фемістоклом, накопила на протоку і почала збивати з курсу як вищі фінікійські кораблі, так і інші ворожі судна, боком і ставлячи під удар. Грецькі трієри рішуче атакували їх, пробиваючи таранами борти ворога і

---

¹⁶⁰

¹⁶¹ (XI. 18.2)

¹⁶²

¹⁶³

¹⁶⁴ (Діодор. XI. 18.4)

крушивши шпангоутами в тріски ворожі весла¹⁶⁵. Пізніше і афіняни, і егінці стверджували, що саме вони напали першими, з чого можна зрозуміти, що удару було завдано обома «крилами» бойового ладу, який мав форму півмісяця.

Тепер перський флот опинився в тій ситуації, яка була передбачена в пророцтві¹⁶⁶. Фінікійці «займали крило, звернене до Елевсина і на захід», а іонійці – «навернене на схід і до Пірея»¹⁶⁷. Таким чином, викривлену лінію Геродот описує швидше як косий лад, що типово для цього історика. Вісник у «Персах» продовжує своє оповідання з того місця, коли почалася сутичка.

Якщо Есхіл дає загальну картину і швидко переходить до підсумків битви, Геродот затримується на цілій серії епізодів. Головну ідею його розповіді можна вивести з 417-го рядка «Персів», згідно з яким еллінські кораблі билися організованим порядком, а варвари, які втратили бойовий лад, своїми діями продемонстрували відсутність будь-якої кмітливості. З приводу відступу Геродот робить таке зауваження: коли передні кораблі перського флоту почали тікати, вони стикалися з кораблями відповідних ліній, які прагнули пробитися вперед, щоб зробити якийсь подвиг перед Ксерксом. Крім того, поки афіняни нападали і на тих, хто продовжував чинити опір, і на тих, хто вже втік, егінці стояли біля входу в протоку і знищували тих, хто плив у бік Фалера, так що ті, хто врятувався від афінян, потрапляли прямо в руки егінців¹⁶⁸. Через бої побудова у вигляді півмісяця майже замкнулося в коло. Тим часом західний вітер забрав у відкрите море безліч корабельних уламків (пізніше їх прибило до аттичного берега, біля мису Коліада)¹⁶⁹. Веслувальникам перського флоту довелося нелегко, вони були на веслах з півночі до світанку, а потім одразу мали вести кораблі в протоку, а потім і в битву. Греки на початку битви, навпаки, були бадьорими, до того ж, ставши півмісяцем, вони при зіткненні з супротивником у тісній

---

¹⁶⁵ (Плутарх. Фемістокл. 14.2; Діодор. XI. 18.6)

¹⁶⁶

¹⁶⁷

¹⁶⁸

¹⁶⁹ (VIII.96.2)

протоці ніяк не поступалися йому в чисельності Перси опинилися в невідгодному становищі через тісноту, оскільки сусідні судна позбавляли один одного простору для маневру¹⁷⁰.

Добірний перський загін на Псітталії опинився на узбіччі бою. Відправлення Ксерксом цього загону було б виправданим, якби перський флот зайняв вузьку частину¹⁷¹, а битва відбулася б у північній частині Саламінської протоки. Тепер же загін опинився між грецьким флотом і афінськими гоплітами, які витяглися ланцюжком уздовж прибережної смуги міста Саламін і незабаром помітили цих персів. Коли чаша терезів хитнулася в бік греків, а перси втекли¹⁷², Арістид, як один з десяти стратегів, посадив своїх людей на допоміжні судна і переправився з ними на «острів, що лежить у протоці якраз навпроти [міста] Саламіна»¹⁷³. Перси були винищені на очах Ксеркса¹⁷⁴.

3.2. Наслідки битви та відступ Ксеркса

Греки після закінчення бою відбуксировали до Саламіна всі уламки кораблів, які не віднесло у відкрите море, і почали готуватися до нової битви, вважаючи, що Ксеркс перебудує флот, що залишився, і відновить напад. Проте того вечора з Фалера не вийшло жодного бойового судна. Величину перських втрат повідомляє тільки Діодор – «понад 200 кораблів, якщо не брати до уваги захоплених разом з їхніми командами», що, можливо, недалеко від істини, якщо тільки в сутичці брала безпосередню участь третина флоту; але до цих втрат входили кращі кораблі і добірні війська, оскільки ні перські, ні мідійські, ні сакські піхотинці не вміли плавати. Ксеркс не збирався знову відправляти свій флот у ту саму пастку. У греків

---

¹⁷⁰ (Плутарх. Фемістокл. 15.2)

¹⁷¹

¹⁷² Перси. 454-456; Геродот.

¹⁷³ (Плутарх. Арістид. 9.1)

¹⁷⁴ Перси. 465

непоправні втрати могли становити 40 кораблів¹⁷⁵, проте пошкоджених суден було набагато більше. Найбільшої слави заслужили егінці, потім – афіняни, а серед окремих воїнів – один егінський і два афінські капітани. Коринфська ескадра повернулася з Елевсинської бухти, тільки-но стало зрозуміло, що ворога там немає, і відважно билася на заключній стадії битви. Напис на кам'яному блоці зі стародавнього поселення Саламін віддає належне загиблим коринфянам, похованим тут за рішенням афінян¹⁷⁶.

Талант Фемістокла як полководця, хоча і применшений Геродотом, був визнаний усіма. Він передбачив дії у відповідь Ксеркса, правильно вибрав місце і час вирішальної сутички¹⁷⁷ і взагалі «був головним винуватцем еллінської перемоги у вузькій протоці»¹⁷⁸. На думку Фукідіда, він мав неабиякі здібності: природна кмітливість дозволяла йому приймати єдино вірне рішення в кожній скрутній ситуації і передбачати розвиток подій у майбутньому. Фукідід має тут на увазі не лише Саламінську битву, а й перетворення Афін на військово-морську державу та досягнення переваги афінського флоту в мистецтві бойового маневру та таранної атаки, що зберігалось і за Перикла.

Також отримали заслужені похвали й інші члени Еллінського союзу, особливо Егіна, яка відправила свої найкращі кораблі до Саламіну, поклавши справу захисту власного населення та евакуйованих афінян на резервний флот. Бойовий дух «еллінів», як називали себе члени союзу, не можна чітко зрозуміти без згадки про фанатизм «борців за свободу», характерний для багатьох періодів грецької історії. Ідеї «Свободи, Незалежності та Патріотизму» народжували не цинізм та апатію, а відданість та відвагу. Справді, ці ідеї були присутні у всіх письмових згадках про бойові дії греків, особливо в тих сучасних самій події посвятних написах, в яких йшлося про

---

¹⁷⁵ (Діодор. XI. 19.3)

¹⁷⁶

¹⁷⁷ (Плутарх. Фемістокл. 14.2)

¹⁷⁸ (Фукідід. 1.74.1)

справу «Еллади», а не про справу окремої держави¹⁷⁹, а також у поставлених вісьмома роками пізніше «Персах»¹⁸⁰, зокрема, в тому місці, де Есхіл пише про гучний крик морських бійців, що пролунав з усіх боків.

Згідно з переконаннями того часу, творцями цієї перемоги виявилися не звичайні люди, але боги та герої¹⁸¹. Розповідали, що, коли грецькі кораблі почали було задкувати назад, з'явилася примара якоїсь жінки, яка громоподібним вигуком надихнула їх на бій. Молитовні заклики до Еака і Еакідів не залишилися нерозділеними: деякі бачили хмару, що прийшла з боку Егіни, в якій розгледіли привидів в образі озброєних людей, що простягали руки перед грецькими трієрами, начебто мали намір вступити в бій. Тоді ж засяяло велике світло з Елевсина (видиме тільки з північної частини Саламінської протоки), а з Фреасійської рівнини, розташованої біля моря, було чути голосний спів, що розносився луною на далеку відстань, як би безліч людей, присвячених в Елевсінські таїнства, брало участь у процесії на честь Діоніса¹⁸². Боги висловилися через оракулів і не обдурили: дерев'яні стіни виявилися рятівними, священний Саламін занапастив «породження дружин», а зоря свободи осяяла Елладу тоді, коли ворог з'єднав «корабельним мостом» берег Артеміди з Кіносурою. В ознаменування перемоги було споруджено три трофеї так, щоб височіти над усім «полем» морської битви і позначити вирішальні фази бою — один на Псітталії, другий – на пагорбі міста Саламіну і третій – посередині півострова Кіносура. Божеством, якого шанували люди, які відвідували ці пам'ятники, був Зевс Тропей, тобто «втікач ворогів».

Есхіл, описавши морську поразку при Саламіні та людські втрати на Псітталії, відразу переходить до опису поспішної і безладної втечі перської армії, а потім – до втечі вцілілих кораблів, що скористалися попутним

179

180 Перси (402—405)

181

182 Плутарх. Фемістокл. 15.1

вітром¹⁸³. Автор «Персів» хотів показати негайність божественної кари, приниження Ксеркса та безвихідний розпач Азії. Перед нами приклад вдалого використання поетичної прийомів для драматичних цілей. Втім, це задало необхідну тональність історичу перських воєн. Геродот виявив чималу винахідливість. До повідомлення про відправлення на батьківщину звістки про поразку він додав ще й опис загального плачу і нескінченних криків, що наповнили Сузи, а також тривоги за життя самого царя¹⁸⁴. Згідно з картиною, намальованою Геродотом, Ксеркса переповнював страх¹⁸⁵. У день битви Ксеркс злякався, що грецький флот попрямує до Геллеспонту, зруйнує міст і змусить його залишитися в Європі у скрутному становищі¹⁸⁶, внаслідок чого Великий Цар вирішив тікати. Відчувши настрій володаря, Мардоній спонукав його ретируватися. Крім того, у читача складається враження, що флот утік уже наступної ночі, після того як Ксеркс прийняв це рішення¹⁸⁷.

Втім, через властиву йому правдивість Геродот не приховує тих фактів, які не вкладаються в його барвисту картину. Після битви Ксеркс залишався на місці кілька днів. Цар намагався будувати греблю між Аттикою та Саламіном. Він почав підготовку до нової морської сутички, і греки очікували саме цього¹⁸⁸, мабуть, через те, що перський флот, як і раніше, залишався набагато більшим за грецький. Ксеркс наказав Мардонію відібрати необхідну кількість воїнів на формування окупаційних військ; це передбачало значну реорганізацію армії; так, наприклад, єгиптяни, які служили в морській піхоті, були зняті з кораблів у Фалері та утворили особливий підрозділ¹⁸⁹. Звичайно, Геродот передає тут власну інтерпретацію цих фактів: Ксеркс, мовляв, блефував, щоб приховати плани по відступу, а

---

¹⁸³ (рядки 469-470, 480-481)

¹⁸⁴

¹⁸⁵ (97.1, 103)

¹⁸⁶ (97.1)

¹⁸⁷

¹⁸⁸ (97.1; 108.1; 96.1)

¹⁸⁹ (IX.32.2)

промови, вкладені в уста Мардонія, нібито потурали його малодушному наміру.

Ксеркс, очевидно, був серйозно налаштований на продовження боротьби. Геродот залишив його переможну армію на марші до Пелопоннесу увечері 28 вересня. Очевидно, у разі поразки грецького флоту вона мала захопити наступного дня узбережжя Елевсина й Мегар, зайнявшись потім спустошенням Мегариди точно як і перед тим розоряла Фокіду й Аттику. Мегарська рівнина була зручна для дій кінноти. Піхота цілком могла на той час випробувати на міцність систему ворожої оборони на Істмі, і є певна вказівка на те що, що деякі з цих спроб виявилися неуспішними. Розкопками встановлено, що на Істмі храм Посейдона, де розміщувався штаб ради Еллінського союзу, згорів під час перських воєн і дуже велика ймовірність того, що винуватцями цієї пожежі були саме перси, так як і в літературі, і в археологічних матеріалах існує чимало свідчень про те, що вони практикували руйнування святилищ та храмів. Якщо це справді так, то постає питання: коли саме перси побували в цьому місці? Павсаній згадує мимохідь, що одного разу вночі перси стріляли з луків по скелі поблизу міста Пеги, яке знаходиться на західній приморській дорозі, що веде до Істму¹⁹⁰. Перські лучники зазвичай були піхотинцями. В одному з відступів Геродот згадував, що коли Клеомброт, спартанський цар, який командував грецьким військом на Істмі, ворожив за жертвами «щодо персів», сонце на небі померкло (затемнення сонця сталося 2 жовтня)¹⁹¹. З цього несприятливого знаку нам залишається зробити висновок, що Клеомброт у похід не виступив, а залишився за своїми оборонними укріпленнями. Це цілком могло стати причиною спалення храму, оскільки він знаходився на відкритій місцевості, приблизно за три кілометри на північ від швидко спорудженої стіни. Цікавий коментар був зроблений Геродотом у зв'язку з армією Мардонія 479 р. до н. е.: «Мегарида стала найдальшою межею, до якої дійшло це перське військо»

---

¹⁹⁰ (1.44.4)

¹⁹¹

(при цьому перська кіннота спустошувала Мегарську рівнину)¹⁹². Колишня перська армія, величезна армія Ксеркса, згідно з непрямыми даними, дійшла до іншої межі, мабуть, до міста Пеги в Мегариді та до Істма в Коринфії, і пробувала можливість вторгнення в Пелопоннес¹⁹³.

Поки одна частина армії Ксеркса погрозувала грецьким позиціям на Істмі, інша відновила спроби побудувати дамбу до острова Айос-Еорьос і далі, до Саламіна. Пов'язані разом фінікійські вантажні судна цар використовував як для того, щоб влаштувати хвилеріз, захисну стіну і «пліт», свого роду платформу, для будівельників греблі, так і як понтонний міст, на кшталт переправи на Геллеспонті¹⁹⁴. Вантажні судна, ймовірно, були проведені з Фалера вздовж Аттичного узбережжя за підтримки, коли це було необхідно, з боку перських лучників, що розташовувалися як на березі, так і на кораблях; іншими словами, Саламінська протока не знаходилася під повним контролем грецького флоту. Дамба мала виконувати два завдання: у разі успішного завершення її будівництва з'являлася можливість захопити плацдарм, з якого перське військо могло завоювати острів і захопити місцеве населення разом з евакуйованими афінянами; а до закінчення будівництва греблі грецький флот міг бути витіснений з його позицій або піти у відкрите море, або відступити у води в районі Істма. Перський флот ремонтувався, щоб бути готовим до дій за будь-яких непередбачених обставин. Аж до моменту несподіваного відходу перського флоту грецький флот, звичайно, побоювався нового бою¹⁹⁵.

Винуватцем раптової зміни планів був, мабуть, сам Ксеркс. Пора року не сприяла продовженню кампанії, особливо на морі¹⁹⁶; оскільки шляхи небесних тіл визначав перський бог Ахура-Мазда, сонячне затемнення могло бути сприйняте як несприятливе знамення; а труднощі, пов'язані з форсуванням оборонних укріплень на Істмі та з завершенням будівництва

192

193

194

195

196

греблі, могли виявитися набагато серйознішими, ніж здавалося раніше. Як би там не було, сухопутні війська Великого Царя відійшли до Пірею і Фалеру. Тут Мардоній зняв із кораблів тих бійців морської піхоти, яких хотів. Коли все було підготовлено, флот уночі пішов у море. На світанку наступного дня греки були готові до відбиття нової атаки, а коли стало ясно, що перський флот зник, вони відпливли до Андроса, втративши при цьому ворога з поля зору. Там Еврибїад скликав військову раду. Рішення Еврибїада полягало в тому, щоб замість подальшого переслідування осадити Андрос, який висловив покірність персам (як і всі острови, за винятком західних Кікладів) і послав свої кораблі до Фалера для служби в перському флоті. Виявившись не в змозі захопити Андрос, Еврибїад розорив територію Карїста, який продовжував підтримувати персів, і після цього повернувся до Саламіну. Таким чином, до кінця цієї кампанії найкращі бази, які могли сприяти поверненню перського флоту, як і раніше, залишалися в проперських руках.

Виняткові можливості, винахідливість і подальше падіння Фемістокла стали сюжетом багатьох історичних оповідань, перевірити достовірність яких неможливо. Геродот згадує хитрість Фемістокла, яку той виявив, коли Еврибїад вирішив припинити гонитву за ворожим флотом. Відповідно до версії «батька історії», Фемістокл запропонував на військовій раді плисти через острови, переслідувати перський флот і зруйнувати понтонні мости через Геллеспонт¹⁹⁷; ця думка була відкинута не без серйозних підстав, оскільки противник мав більший флот, острови знаходилися на перській стороні, а погода в жовтні надзвичайно примхлива, так що Фемістоклу довелося підкоритися розумнішому рішення Еврибїада. Потім Фемістокл відправив кількох людей, в т.ч. Сікінна, таємно повідомити Ксерксу, що тоді ще знаходився в Аттиці, що йому вдалося відмовити греків від руйнування мостів через Геллеспонт. Далі, той факт, що ця історія була прийнята Фукідідом¹⁹⁸, що Фемістокл справді відправив таке послання, а дружній

197

198 (1.137.4).

прийом, який пізніше зробив йому наступник Ксеркса, змушує думати, що герой Саламіну і справді зробив щось подібне. Деталі, однак, неправдоподібні (наприклад, те, що Фемістоклу довелося переконувати афінян, готових плисти до Геллеспонту навіть поодинці, що було б безумством навіть без урахування того, що афіняни підкорялися наказам Еврибіада як головнокомандувача). Приклади Фемістоклового дворушництва, відомі з пізнішої літератури, зовсім не викликають довіри¹⁹⁹. Геродот розповідає також історію про те, як Фемістокл потайки від інших командирів грецького флоту «вичавлював» гроші у народу Андроса та Каріста шляхом відвертого шантажу. У межах сюжету, викладеного Геродотом, майже неймовірно²⁰⁰. Але це розповідь цілком узгоджується з сріблολюбством Фемістокла, про що свідчить ліричний поет Тимокреонт²⁰¹; цей епізод, ймовірно, відноситься не до цього моменту, а до 479 р. до н. е. або до ще пізнішого часу.

Після повернення на Саламін елліни присвятили богам частину військового прибутку: величезну статую людини, що тримає в руках корабельний ніс – Аполлону Дельфійському, по одній фінікійській трієрі – Посейдону на Істмі, Афіні на мисі Суній та Аяксу на Саламіні. Потім вони запитали Аполлона Дельфійського, чи задоволений той підношенням, на що бог відповів, що егінцям варто було б подякувати богу особливим чином за послану їм доблесть у битві при Саламіні. Тоді егінці присвятили Аполлону три золоті зірки на бронзовій щоглі.

Після того, як військо греків було розпущене на зиму по домівках, Еврибіад запросив Фемістокла до Спарти. Там лакедемоняни дали Еврибіаду вінок з оливкових гілок у нагороду за доблесть, а Фемістоклу – такий самий вінок «за мудрість і проникливість» і, крім того, подарували йому найпрекраснішу в Спарті колісницю. Коли він повертався на цій колісниці додому, до кордону його супроводжували царські охоронці, триста

---

¹⁹⁹ (Плутарх. Фемістокл. 16; Арістід. 9.3-4)

²⁰⁰

²⁰¹ (Плутарх. Фемістокл. 21)

«вершників» – вшанування, якого не було удостоєно жодного іншого іноземця²⁰². На батьківщині, будучи на піку слави, Фемістокл збудував невеликий храм Артеміді Арістобулі – «Найкращої Порадниці». Це був натяк на саламінське божество, а епітет богині – Арістобула – вдало натякав також і на нього самого. Проте вже взимку його популярність пішла на спад. Він урятував від руйнування Спарту, але не Афіни. Його не обрали командиром афінської ескадри, яка мала приєднатися до грецького флоту в 479 р. до н.е., і він не став навіть одним із десяти стратегів на наступний аттичний рік (479/478 р. до н.е.). Честь перемоги при Саламіні належала не Фемістоклу, а державі.

У «Персах» армія Ксеркса, коли вона йшла до Геллеспонту, була покарана богами за скоєні нею святотатства в Греції²⁰³. Деякі воїни загинули від спраги в Беотії, інші померли від голоду і спраги у Фессалії, які пережили це, то перенесли неймовірні випробовування у Фракії. Найжахливішим було те, що лід, що скував Стримон, почав танути під палючим промінням сонця, коли військо ще продовжувало по ньому йти, так що ті, хто потонув одразу, виявилися найщасливішими. «Небагато» повернулися додому. А з тих бійців, що залишилися в Греції з Мардонієм, «лише жмені» судилося повернутися на батьківщину, як пророкувала Тінь Дарія²⁰⁴.

Про першу половину маршу, до Македонії, Геродот представив зовсім інший звіт, і пояснюється це, безперечно, тим, що інформацію він отримував від очевидців. Військо без втрат пройшло через Беотію до Фессалії, де відпочивало, поки відбувалося формування окупаційної армії під командуванням Мардонія. Їй належало перезимувати у Фессалії та Македонії, оскільки обидва регіони мали багаті запаси зерна та осінні й весняні пасовища для коней. Зрозуміло, що тут не бракувало продовольства. Проте Геродот підтверджує свідчення Есхіла щодо другої половини маршу – подорожі через Македонію та Фракію. Його розповідь вражаюча. Солдати

---

²⁰²

²⁰³ (480-514)

²⁰⁴ (796-800)

їли траву, кору та листя, їх валив кривавий пронос, вони вмирали від чуми. Армія залишила «слід» у вигляді хворих у Фессалії, Македонії та Пеонії. Ксеркс досяг Геллеспонта через сорок п'ять днів після того, як залишив Фессалію (долаючи в середньому по 16 км на день), але з собою він довів «майже жалюгідні залишки свого війська»²⁰⁵. Мостів на Геллеспонті він не застав, оскільки їх знищив шторм. Однак там знаходився флот, за допомогою якого переправилися в Абідос. Тут багато з тих, хто довгий час страждав від голоду, помер від переїдання, а також від зміни води. Побутували й інші сюжети про повернення через Фракію, які досягли кульмінації в розповіді про те, що з часу втечі з Афін Ксеркс вперше «розпустив свій пояс» лише в Абдері, коли відчув себе у безпеці. До всіх цих історій слід ставитися з певною часткою іронії.

Припущення, що в перській системі постачання стався якийсь збій, видається малоімовірним, якщо мати на увазі повідомлення Геродота про супровід армії Ксеркса військами Мардонія аж до Фессалії, а також про супровід звідси до Геллеспонта цієї армії Артабазом на чолі 60 тис. чоловік. Якби подібний збій справді мав місце, тоді війська мали б розсіятися, щоб дістатися місцевих запасів харчування на максимально широкій території. Найімовірнішим видається, що завдяки перспективному плануванню, регулярним базовим складам і хорошим наземним комунікаціям, система постачання від початку остаточно функціонувала надзвичайно ефективно. Отже, війська Ксеркса і Мардонія пройшли внутрішньою дорогою через Беотію, Фокіду і Дориду до Фессалії. Звідси Ксеркс і Артабаз рушили через магнесійську територію, тобто через район, прилеглий до Темпейського проходу, до Македонії, а далі – шляхом, яким пізніше пролягла Via Egnatia (майбутня римська Егнатієва дорога, побудована близько 130 р. до н.е., йшла від Адріатичного узбережжя до Візантія), повз озеро Больба і гори Пангей до Геллеспонта²⁰⁶. Так само і в 479 р. до н. е. військо Артабаза скористалося

205

206 (Перси. 485-495)

прямим шляхом «через внутрішню частину країни»²⁰⁷. Іншими словами, ці армії не залежали від морських поставок продовольства, які потрібно було забезпечувати під час руху військ, а тому дороги підтримувалися в належному стані для регулярного транспортування вантажів. Від Геродота ми чуємо, що мости через Геллеспонт були знесені бурею, як сюди прибув Ксеркс; але ці понтони було відновлено²⁰⁸. Те саме вірно і щодо мостів через Стримон, які, очевидно, перебували в поганому стані, коли військо переходило річку льодом.

Персія розширила свою державу на материку до кордонів Аттики, але в морі – до Кариста і Андроса. Завойовані області постачали людей у війська та кораблі у флот; ці люди чудово билися, причому продовжували робити це й у 479 р. до н.е.²⁰⁹ Наскільки ми знаємо, заколоти були вкрай рідкісні. Цар бісалтів відмовився служити персам і біг на гору Родопу, проте його сини та його прихильники пішли за Ксерксом. Колісниця Ахура-Мазди разом із її вісьмома кіньми сірої масті зникла з Пеонії, де її залишив Ксеркс на шляху до Греції; як виявилось, колісниця була викрадена фракійцями з внутрішніх районів країни, що жили біля витоків Стримона, можливо, непокореними агріанами²¹⁰. Деякі фокійці робили вилазки та напади на персів зі своїх сховищ на горі Парнасі. Єдине організоване повстання відбулося в Потидеї – коринфської колонії, розташованій на перешийку півострова Паллена і захищеної стінами, що доходили безпосередньо до моря з кожного боку.

Коли потидейці довідалися, що перський флот, а потім і сам Ксеркс відбули до Азії, вони та інші грецькі міста півострова оголосили про свою незалежність. Під час повернення до Мардонія Артабаз взяв в облогу Потидею і розташоване неподалік місто Олінф, яке було запідозрене в нелояльності. Олінф він захопив штурмом, передав це місце під управління халкідянам, які співпрацювали з персами, і вирізав все населення, вивівши

---

²⁰⁷ (IX.89.4)

²⁰⁸

²⁰⁹

²¹⁰

його на болото поряд з містом. Цей акт залякування лише зміцнив рішучість до опору потидейців і міст Палени, які надіслали озброєні загони, щоб посилити оборону стін Потидеї. Місто було практично невразливим для ворога, який не мав жодних сил на морі, і витримав тримісячну облогу, будучи зрештою врятованим, як вірили його громадяни, завдяки втручання свого божественного покровителя – Посейдона Гіппієя, бога моря та землетрусів (був зображений на їхніх срібних тетрадрахмах). Сталося так, що море відступило від стін надзвичайно далеко, чого раніше ніколи не траплялося, так що перський загін спробував пройти під стінами та захопити плацдарм на півострові. Але в цей момент море повернулося з величезною приливною хвилею. Всі, хто не вмів плавати, потонули, а ті, хто вмів, були перебиті просто у воді потидейцями, що вийшли в море на човнах. Весною 479 р. до н.е. Артабаз припинив облогу та приєднався до Мардонія, а потидейці відправили 300 воїнів служити у війську Еллінського союзу.

Есхіл, мабуть, правильно зображує Ксеркса імпульсивним і впертим правителем, чії амбіції виходили межі імперії його попередників і кидали виклик видатним досягненням Дарія²¹¹. Масштаби підготовчих заходів відповідали масштабам його честолюбства: будівництво Афонського каналу, наведення понтонної переправи через Геллеспонт, мобілізація величезних військово-морських та сухопутних сил, а також грандіозні військові огляди чисельного складу всіх військ держави на Геллеспонті та в Дориску. Хоча до думки радників і воєначальників Ксеркс прислухався, він складав плани та приймав рішення як самовладний правитель. Його планування очевидно було досконалим і вмілим і значно перевищувало планування більшості грецьких держав. Його здатність керувати та утримувати під контролем великі збройні сили в Європі не мала паралелей аж до піднесення Македонії. Свої позиції серед підкорених народів він зміцнював методами попередників: терпимість до тих, хто підкорявся новій владі, депортація чи знищення тих, хто чинив опір чи бунтував. Могутність Ахура-Мазди він підтримував тим, що піддавав

---

²¹¹ Перси. 754-758

вогню храми грецьких богів і таким чином мстився за святотатство, здійснене греками, коли під час правління Дарія вони спалили храм Кібели в Сардах. До кінця кампанії його військові успіхи були значними: спалення афінського Акрополя та розширення кордонів держави до Коринфського перешийка та островів навколо Андроса та Кікладу. На думку Артемісії, карійської цариці, яку Геродот вихваляє як наймудрішого радника Ксеркса, Великий Цар досяг всього, що було в межах його досяжності²¹².

Припустився низки помилок і Ксеркс. Він неправильно розрахував час свого наступу. Він так довго затримався на Геллеспонті і в Македонії, що його флот потрапив у бурю, а його армія несподівано припинила наступ і не стала вступати в бій із збройними силами пелопоннесців, яка мала всі шанси перетворитися на вирішальну битву. Якби Ксеркс дійшов до Фермопіл у червні, результат міг бути зовсім іншим. Його сухопутна стратегія була позбавлена уяви. Замість того, щоб діяти окремими військовими з'єднаннями, як робили Артібій, Даврис і Гімей під час Іонійського повстання, і замість того, щоб використати свою чудову кінноту для маневрених бойових дій, він зробив лобову атаку важкою піхотою на підготовлену позицію при Фермопілах. Результатом невірною розрахунку часу та стратегії стало те, що його величезне військо витратило три доби на бій з крихтою збройних сил противника, а його кавалерія взагалі в бою не брала участі. На морському театрі дій він виявився більш заповзятливим флотоводцем. Однак про Егейське море він мало що знав. З погляду практики судноводіння серйозною помилкою було те, що він дозволив своєму флоту опинитися вночі біля магнесійського узбережжя; до того ж, він не виправдано ризикував, відправивши ескадру в нічне плавання навколо скелястих берегів Евбеї. Але його найпростіша помилка полягала в тому, що він дозволив обдурити себе Фемістоклу, внаслідок чого не зміг використати свою чисельну перевагу і змусив йти в бій втомлених веслярів, причому в несприятливих погодних умовах. Був сенс у раді Артемісії, на думку якої цар

---

²¹² (VIII.68)

виявив би велику мудрість, якби почекав із бою і дозволив внутрішнім розбіжностям розколоти єдність грецького флоту.

Оцінюючи події заднім числом і звеличуючи Афіни, Геродот розглядав перемогу при Саламіні як спасіння Еллади²¹³. Ми можемо засумніватися, що на той момент Ксеркс або Еврибїад думали так само. Звичайно, грецький флот завдав противнику більшої шкоди, ніж у битві при Артемїсії; проте сигнал до відступу все ж таки був поданий, і греки не наважилися викликати перський флот на вирішальну битву на відкритій воді біля Фалера. Як показав опір Андроса і Кариста, саме перська морська міць правила в егейських водах наприкінці 480 р. до н.е. Майбутнє залежало від планів Ксеркса на воєнну кампанію наступного року. У листопаді 480 р. до н.е. майже ні в кого не залишалося сумнівів у намірах царя повернутися до Фессалії навесні; річ у тому, що у Мардонія він залишив царський намет із золотим і срібним начинням, який виконував роль ставки Великого Царя під час військових кампаній²¹⁴. Якби він справді повернувся, то міг би привести з собою збройні сили, порівняні з його величезною зарозумілістю, які мали б включати флот, який можна порівняти за розмірами з флотом 480 р. до н. е. У цьому випадку питання про військово-морське панування, як і раніше, залишалося б відкритим. Безперечним результатом Саламіна було зміна планів Ксеркса. Якими б не були його мотиви, він не повернувся; та у 479 р. до н. е. перський флот чисельністю всього 300 кораблів здійснював плавання, залишаючись на східній стороні Егейського моря. У питанні досягнення військової перемоги Ксеркс вирішив покластися на сухопутну армію, залишену в Греції, армію за його стандартами порівняно невелику, але укомплектовану кращими військами²¹⁵, на чолі якої знаходився полководець, що мав за плечима найбагатший досвід дій в Європі – Мардоній. Ксеркс цілком міг розуміти ту істину, яку через півтора століття мав

---

²¹³ (VII. 139.4-5)

²¹⁴ (IX.82.1)

²¹⁵ Перси. 803

продемонструвати Олександрю Великому, саме те, що перемога, досягнута на суші, сама по собі вирішує проблеми на морі.

ВИСНОВКИ

Битва під Марафоном була для греків великою перемогою. Однак Ахеменіди не відмовилися від планів завоювання Еллади. Дарій I почав готувати новий, значно масштабніший похід на греків. Подібна акція не могла бути здійснена негайно: потрібно кілька років, щоб зібрати військові контингенти з різних частин величезної перської держави. До того ж 486 р. до н.е. Дарій помер, а його синові Ксерксу, потрібно було досить значний час, щоб зміцнити свою владу на престолі. Греки отримали десятиліття мирного перепочинку, щоб передбачити основні напрями та характер майбутнього удару і підготуватися до нього.

В Афінах, де нещодавно завершилося формування демократичного ладу, кипіла запекла політична боротьба. Щоправда, відкритих прихильників підпорядкування персам у місті вже не було. Основним предметом розбіжностей став вибір найкращого способу відбиття ворога. Багато афінян на чолі з Мільтіадом під впливом перемоги при Марафоні сподівалися на сухопутні збройні сили, насамперед на гоплітську фалангу. Його політичним наступником став Арістид, який славився своєю справедливістю та непідкупністю. Були, однак, прихильники іншої точки зору на боєздатність поліса, яких очолював Фемістокл. Він усвідомлював, що, перемогти можна було лише на морі, створивши потужний флот. Йому вдалося скомпрометувати практично всіх відомих афінських політичних діячів і домогтися їхнього вигнання з поліса за допомогою остракізму та приступити до реалізації своєї морської програми.

Підготовка до відображення удару персів, що готується, велася не тільки на афінському, але і на загальногрецькому рівні. У 481 р. до н.е. для відбиття перської агресії на конгресі в Коринфі було створено Еллінський союз, до якого увійшов 31 поліс. На чолі союзу стала Спарта як найсильніша грецька держава; друге за значимістю місце посідали Афіни. Було

сформовано союзні збройні сили, затверджено єдине командування на чолі зі спартанськими царями.

Весною 480 р. до н. е. гігантське перське військо переправилося через протоку Геллеспонт. Ксеркс особисто очолив нове вторгнення до Еллади. Армію Ксеркса супроводжував флот. Щоб уникнути аварії кораблів при обході мису Афон, через двокілометровий перешийок перси прорили канал. Полчища Ксеркса наповнили Фракію, Македонію і вторглися до грецької Фессалії, де міста в переважній більшості добровільно здалися персам.

Початковий план греків припускав стримати тиск персів в ущелині Темпе на півночі Фессалії. В якості нового місця для захисного рубежу було обрано Фермопільський прохід, який був природним кордоном між Північною та Середньою Грецією. На вимогу афінян Спарта погодилася вислати до Фермопіл невеликий союзний загін на чолі з царем Леонідом. До складу загону входило близько 7000 чоловік, у тому числі 300 спартіатів, що склали його елітну частину. Одночасно назустріч персам вийшов грецький флот, що зайняв позиції неподалік Фермопіл, біля північного краю острова Евбея.

Фермопільська битва стала однією зі славних сторінок у військовій історії Стародавньої Греції і залишилася в пам'яті народу як найяскравіший приклад мужності та героїзму. Греки під командуванням Леоніда кілька днів відбивали удари перського війська. Ксерксу вдалося зрештою здобути перемогу лише за допомогою хитроців. Захисники проходу через безнадійність ситуації змушені були відійти, крім спартанців, яким відступати було заборонено законом. Вони, включаючи Леоніда, загинули у нерівному бою.

У той же час на півночі Евбеї, біля мису Артемісій, відбулася морська битва між грецьким і перським флотами. Незважаючи на чисельну перевагу, перси не зуміли здобути гору: жодна зі сторін не змогла перемогти. Це вже було для еллінів важливим успіхом: по-перше, зайняті позиції вдалося утримати, а по-друге, створений Фемістоклом афінський флот, який становив

найзначнішу частину союзних грецьких морських сил, пройшов бойове хрещення. Однак, коли командування флоту отримало звістку про поразку сухопутного війська при Фермопілах, воно змушене було відступити на нові позиції. Кораблі греків прибули до острова Саламін, який став їхньою базою в Саронічній затоці.

Тепер персам була відкрита дорога до самого серця Еллади. Беотія перейшла на бік переможця, і Ксеркс попрямував до Аттики, де його черговою жертвою стали Афіни. Завдяки організаційному таланту Фемістокла вдалося припинити паніку та терміново розпочати евакуацію з міста населення, а також матеріальних цінностей. Було ухвалено рішення про дострокове повернення з вигнання всіх осіб, які зазнали остракізму. Так на батьківщину повернувся Арістид, який, забувши про свій конфлікт з Фемістоклом, активно включився в боротьбу із загарбниками.

Перси взяли Афіни, спалили і зруйнували беззахисне місто, перебили сотні людей похилого віку, які не побажали покинути рідні стіни. Але тут Ксеркса чекала пастка: Фемістокл зумів нав'язати персам морський бій у протоці між Саламіном та Аттикою. Наприкінці вересня 480 р. до н.е. відбулася знаменита Саламінська битва, що стала кульмінацією всіх греко-перських воєн. У вузькій протоці перський флот не зміг використати свою перевагу. Перські моряки, які намагалися вибратися на сушу і втекти, були перебиті грецькими воїнами, якими командував Арістид. Бій закінчився перемогою греків.

Після поразки при Саламіні Ксеркс із залишками флоту був змушений повернутися додому. Однак для афінян небезпека ще не минула: у Греції залишалася сильна сухопутна перська армія на чолі з досвідченим воєначальником Мардонієм.